

Drs. S. Aukema
Ir. J.M. Biemans
Ir. K.M. Dekker
Ir. J.G.M. Helder

No. 2/3.2

DE FINANCIËLE POSITIE
VAN BEGINNENDE LANDBOUWERS
IN FRIESLAND, GELDERLAND
EN NOORD-BRABANT

Mei 1971

Landbouw-Economisch Instituut
Afd. Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw
Afd. Streekonderzoek

394412

Woord vooraf

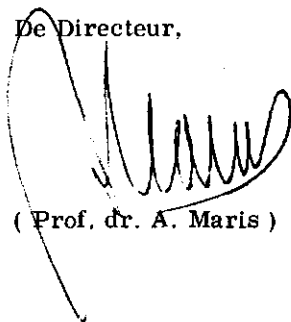
De bedrijfsopvolging in de landbouw - een onderwerp dat regelmatig in publikaties van het Landbouw-Economisch Instituut aan de orde komt - is van groot belang voor de structurele ontwikkelingen in de agrarische bedrijfstak. Aan de financiële consequenties van de bedrijfsoverneming voor de beginnende boer werd tot nu toe echter slechts incidenteel aandacht besteed. Dit vraagstuk komt de laatste jaren evenwel steeds meer in de belangstelling. Uit tal van artikelen blijkt, dat het voor de beginnende boer dikwijls bijzonder moeilijk is om de bedrijfsoverneming te financieren.

Dit onderzoek naar de financiële positie van beginnende landbouwers is door het Landbouw-Economisch Instituut ter hand genomen op verzoek van drie provinciale instellingen, m.n. de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de Provincie Friesland, de Provinciale Landbouwkundige Dienst in Gelderland en de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant.

De resultaten zullen in verschillende rapporten worden gepubliceerd. In deze eerste publikatie wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de financiële positie vóór en na de bedrijfsoverneming.

Het onderzoek is in nauwe samenwerking verricht door onderzoekers van de afdeling Streekonderzoek en van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw. Van de afdeling Streekonderzoek waren dit ir. J.M. Biemans, ir. K.M. Dekker en ir. J.G.M. Helder, van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw was dit drs. S. Aukema. G. van Donselaar van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw heeft een belangrijk aandeel in het voorbereidend werk gehad.

De Directeur,

(Prof. dr. A. Maris)

Den Haag, mei 1971

Inleiding

§ 1. Doel van het onderzoek

Jaarlijks worden in Nederland nog velen zelfstandig boer of tuinder. Meestal nemen zij het bedrijf over van hun ouders of schoonouders; daarnaast komt ook overneming van anderen voor. Bij de bedrijfsoverneming - vaak een ingewikkeld proces, dat zich over meerdere jaren kan uitstrekken - wordt de jonge boer of tuinder met verschillende problemen geconfronteerd. Eén van de belangrijkste problemen is de financiering van de bedrijfsoverneming.

Het onderzoek naar de bedrijfsovergang, oudedagsvoorziening en vererving, dat door het Landbouw-Economisch Instituut in het zuiden en noorden des lands werd uitgevoerd en dat betrekking had op de periode 1947-1959 ¹⁾, gaf de indruk, dat de financiering van de bedrijfsoverneming in deze periode betrekkelijk geruisloos was verlopen en geen ernstige moeilijkheden had veroorzaakt. Thans echter is de situatie anders; voor verschillende beginnende boeren en tuinders vormt de financiering van de bedrijfsoverneming een ernstig knelpunt. De financieringsproblematiek, die is ontstaan na omstreeks 1963, is o.a. veroorzaakt door de toegenomen vermogensbehoefte (hogere grondprijzen, mechanisatie, vergroting van de produktieomvang) en door de gestegen rentevoet. De financieringslasten kunnen hierdoor in verhouding tot het bedrijfsinkomen zo hoog worden, dat er te weinig overblijft voor de uitgaven voor het levensonderhoud.

Om nader geïnformeerd te worden over de financiering van de bedrijfsoverneming bij jonge, beginnende agrariërs verzochten de Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Friesland en Noord-Brabant en de Provinciale Landbouwkundige Dienst in Gelderland het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek in te stellen. In dit onderzoek diende behalve aan de financiering van de bedrijfsoverneming ook aandacht geschonken te worden aan enkele andere, hiermee samenhangende punten (nl. de vermogensvorming vóór het zelfstandig worden, de verzekering tegen bepaalde risico's, de verhouding tussen bedrijfsinkomen en de financieringslasten).

Gezien de omvang van het onderzoek werd besloten om de onderzoekresultaten in gedeelten te rapporteren. In dit eerste rapport zal een indruk worden gegeven van de financiële positie van beginnende landbouwers. Hierbij zal worden ingegaan op de volgende aspecten:

- het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming;
- het totale vermogen na de bedrijfsoverneming;
- het eigen vermogen na de bedrijfsoverneming;
- het vreemde vermogen na de bedrijfsoverneming.

---

1) "Generatiewisseling in de landbouw"; een onderzoek naar de bedrijfs-overgang, oudedagsvoorziening en vererving (studies nr. 7, 14 en 15).

§ 2. Opzet van het onderzoek

a. Onderzoekperiode

Het onderzoek heeft betrekking op die bedrijven, die zijn overgenomen in de periode tussen mei 1967 en mei 1968. De jonge agrariërs, die in deze periode zelfstandig zijn geworden en die dus bij de meitelling-1968 voor het eerst als zodanig werden geregistreerd, werden in het onderzoek opgenomen. Met andere woorden: het betreft bedrijfshoofden, die op het moment van de enquête (eerste maanden van 1969) pas korte tijd zelfstandig agrariër waren.

b. Welke bedrijven?

Welke bedrijven werden bij het onderzoek betrokken? In eerste instantie kan men stellen: alle bedrijven, waarop in de onderzoekperiode volgens de gegevens van de meitellingformulieren een verandering is opgetreden in de persoon van het bedrijfshoofd (de bedrijfshoofden). Onder deze vooralsnog globale omschrijving vallen de volgende mogelijkheden:

1. de "normale" bedrijfsoverneming in het kader van de generatiewisseling (een zoon of schoonzoon neemt het ouderlijke bedrijf over: bedrijfsoverneming van anderen);
2. het tot-stand-komen van een gemeenschappelijke exploitatie;
3. opheffing van die gemeenschappelijke exploitaties, welke tijdelijk zijn gevormd in het kader van de generatiewisseling en waarbij een exploitant (nagenoeg) het gehele bedrijf overneemt;
4. beëindiging van andere vormen van gemeenschappelijke exploitatie;
5. het bedrijfshoofd overlijdt en zijn echtgenote zet het bedrijf voort;
6. bedrijfswisseling;
7. bedrijfssplitsing.

In het onderzoek zijn alleen de groepen 1 en 3 opgenomen; de overige categorieën zijn buiten beschouwing gebleven. Het onderzoek beperkt zich voorts tot de bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer. Tenslotte is er nog een leeftijdsgrens gesteld: het bedrijfshoofd mocht op het moment van de bedrijfsoverneming niet ouder zijn dan 40 jaar.

Samenvattend heeft het onderzoek dus betrekking op die overnemingen uit de groepen 1 en 3, waarvan het bedrijfshoofd landbouwer als hoofdberoep had en op het moment van de bedrijfsoverneming niet ouder dan 40 jaar was.

c. De steekproef

Omdat het aantal jonge boeren in Gelderland en Noord-Brabant, dat voldeed aan de in de bovenstaande opgesomde criteria, vrij groot was, werd in deze provincies met een steekproef gewerkt. In Friesland, waar dit aantal geringer was, werd het gehele universum bij het onderzoek betrokken.

In Noord-Brabant zijn in eerste instantie drie deelgebieden onderscheiden: het Westelijk zeeleigebied, het Westelijk zandgebied (ten westen van de lijn Tilburg-Den Bosch) en het Oostelijk zandgebied (ten oosten van de lijn Tilburg-Den Bosch). In de beide eerstgenoemde deelge-

bieden zijn alle in aanmerking komende bedrijven bezocht; in het Oostelijk zandgebied, waar het aantal overgenomen bedrijven groter was dan voor de steekproef vereist was, is een aantal willekeurig gekozen bedrijven buiten het onderzoek gelaten.

Wat de in Gelderland gehanteerde steekproef betreft kan het volgende worden opgemerkt. Uit de overgenomen bedrijven zijn op de eerste plaats de bedrijven met minder dan 30 s.b.e. 1) verwijderd en vervolgens ook de bedrijven met meer dan 50% en minder dan 100% van de grond in pacht. Op de Veluwe en in het rivierengebied zijn alle in aanmerking komende bedrijven bezocht en in de Achterhoek bijna alle (op 15 bedrijven na).

Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal voor onderzoek in aanmerking komende bedrijven, het aantal weigeringen, onbetrouwbare enquêtes en door andere oorzaken niet bij het onderzoek betrokken bedrijven; tevens is aangegeven, hoeveel bedrijven uiteindelijk bij het onderzoek betrokken zijn.

Tabel 1. De bij het onderzoek betrokken bedrijven

	Fries- land	Gelder- land	Noord- Brabant
- Aantal bedrijven, dat voor het onderzoek in aanmerking kwam	180	178	219
- Aantal weigeringen	18	27	34
- Onbetrouwbare gegevens	6	5	21
- Door andere oorzaken niet in het onderzoek opgenomen	4	8	11
Aantal bedrijven in het onderzoek	152	138	153

Wanneer wij de bedrijven, die niet in het onderzoek werden opgenomen (weigeringen, onbetrouwbare gegevens, andere oorzaken), vergelijken met de uiteindelijk bij het onderzoek betrokken bedrijven, dan blijkt het volgende. De buiten beschouwing gebleven bedrijven zijn in het alge-

1) Standaardbedrijfseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde in de verschillende produktierichtingen. De verhoudingsgetallen zijn gebaseerd op de hoogte van de netto-toegevoegde waarde op basis van factorkosten bij een moderne bedrijfsvoering volgens berekeningen van het L.E.I. in 1968. Zie ook Landbouwcijfers 1970 C.B.S.-L.E.I., Den Haag, blz. 199.

Ter oriëntatie: 1 melkkoe = 2,5 s.b.e., 1 fokzeug = 1,6 s.b.e., 1 mestvarken = 0,16 s.b.e., 1 ha granen = 3 s.b.e., 1 ha suikerbieten = 6,5 s.b.e.

meen iets kleiner qua oppervlakte en bedrijfsomvang in s.b.e.; de gemiddelde leeftijd, waarop bedrijven werden overgenomen, ligt bovendien iets hoger. De verschillen zijn overigens gering.

§ 3. Indeling van het rapport

In de volgende hoofdstukken zullen de resultaten van het onderzoek worden weergegeven. Begonnen wordt met een korte schets van enkele kenmerken van de overgenomen bedrijven (hoofdstuk I). Daarna zal per provincie - Friesland, Gelderland en Noord-Brabant - worden ingegaan op het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming, het totale vermogen na de bedrijfsoverneming, het eigen vermogen na de bedrijfsoverneming en het vreemde vermogen na de bedrijfsoverneming (hoofdstukken II t/m IV). Tenslotte volgen nog een samenvatting en een slotbeschouwing.

HOOFDSTUK I

Enkele kenmerken van de overgenomen bedrijven

In dit hoofdstuk worden een aantal kenmerken van de onderzochte bedrijven besproken, namelijk de bedrijfsoppervlakte, de productieomvang, het bedrijfstype en de pacht-eigendomssituatie. Tevens wordt een overzicht gegeven van de leeftijd van de jonge boeren op het moment van de bedrijfsoverneming.

§ 1. De bedrijfsoppervlakte

Ten aanzien van de bedrijfsoppervlakte van de overgenomen bedrijven blijken er tussen de provincies Friesland, Gelderland en Noord-Brabant verschillen te bestaan.

Tabel 2. De overgenomen bedrijven naar oppervlakteklasse

	Percentage bedrijven in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
0 - 10 ha	10	38	22
10 - 15 ha	19	38	43
15 - 20 ha	24	11	21
20 - 25 ha	13	6	7
≥ 25 ha	34	7	7
Gem. opp. alle bedrijven	21,0 ha	12,8 ha	14,3 ha
Gem. opp. pachtbedrijven	22,0 ha	13,3 ha	16,3 ha
Gem. opp. eigendomsbedr.	15,7 ha	11,8 ha	12,8 ha

In Friesland is 47% van de bedrijven 20 ha of groter, terwijl in Gelderland en Noord-Brabant respectievelijk 13 en 14% van de bedrijven in deze grootteklasse valt. In Gelderland is 38% van de bedrijven kleiner dan 10 ha, tegen 10% in Friesland en 22% in Noord-Brabant. Deze verschillen komen eveneens tot uiting in de gemiddelde bedrijfsoppervlakte. Deze bedraagt in Friesland 21,0 ha, in Gelderland 12,8 ha en in Noord-Brabant 14,3 ha. De eigendomsbedrijven zijn gemiddeld kleiner dan de pachtbedrijven.

In Gelderland en Noord-Brabant zijn veel bedrijven overgenomen die betrekkelijk klein zijn, gezien de bedrijfsoppervlakte. Het percentage bedrijven in deze provincies dat kleiner is dan 15 ha en in Gelderland vooral het percentage bedrijven dat kleiner is dan 10 ha, is hoog in vergelijking met de percentages van deze groepen bedrijven in Friesland. De

bedrijfsoppervlakte is echter niet alleen bepalend voor de grootte van de bedrijven. Een geringe bedrijfsoppervlakte kan gecompenseerd worden door veredelingsproductie. In de volgende paragraaf zal blijken in welke mate dit het geval is.

§ 2. De produktieomvang

In tabel 3 is een indeling gegeven van de bedrijven in enkele klassen van produktieomvang. De produktieomvang is gemeten in standaardbedrijfseenheden (s.b.e.). Een produktieomvang van 100 s.b.e. komt ongeveer overeen met een produktieomvang welke bij een moderne bedrijfsvoering door één man kan worden gerealiseerd.

Tabel 3. De produktieomvang in s.b.e. van de overgenomen bedrijven

	Percentage bedrijven in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< 70 s.b.e.	26	40	29
70 - < 100 s.b.e.	26	33	39
100 - < 140 s.b.e.	24	21	24
≥ 140 s.b.e.	24	6	8
Gem. produktieomvang	108 s.b.e.	82 s.b.e.	92 s.b.e.

De gemiddelde produktieomvang bedraagt in Friesland 108 s.b.e., in Gelderland 82 s.b.e. 1) en in Noord-Brabant 92 s.b.e. In Friesland had 52% van de bedrijven na de overneming minder dan 100 s.b.e., terwijl dit in Gelderland en Noord-Brabant bij resp. 73% en 68% van de bedrijven het geval was. Gelderland heeft het hoogste percentage bedrijven, nl. 40%, met minder dan 70 s.b.e.; deze bedrijven hebben gemiddeld 53 s.b.e. Friesland heeft het hoogste percentage bedrijven met meer dan 140 s.b.e.

Uit de beschikbare gegevens blijkt voorts dat het gemiddelde aantal s.b.e. per bedrijf per grootteklasse stijgt met de toeneming van de oppervlakte.

Tabel 4. Produktieomvang in s.b.e. van de overgenomen bedrijven naar bedrijfsoppervlakte

Opp.klasse	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< 10 ha	52	60	67
10 - 15 ha	65	83	84
15 - 20 ha	90	100	100
20 - 25 ha	115	103	117
≥ 25 ha	157	154	166
Totaal	108	82	92

1) N.B. In Gelderland zijn bedrijven met minder dan 30 s.b.e. niet in het onderzoek opgenomen.

Bedrijven beneden de 10 ha hebben gemiddeld in alle drie provincies circa 60 s.b.e. Dit aantal stijgt met de toeneming van de oppervlakte tot circa 160 s.b.e. voor bedrijven van 25 ha en groter.

Een kleine bedrijfsoppervlakte en een geringe productieomvang blijken derhalve als regel samen te gaan.

De veredelingsproductie is op de kleinere bedrijven nauwelijks van meer betekenis dan op grotere bedrijven. Op bedrijven kleiner dan 10 ha in Gelderland en Noord-Brabant bedraagt het aantal s.b.e. voor veredeling gemiddeld 17 en 20, waaruit blijkt dat de omvang van de veredelingsproductie op deze bedrijven gemiddeld niet groot is.

In tabel 5 staan tenslotte enige gegevens die een indruk geven van de wijze waarop de bedrijven, gemiddeld per provincie, uit de verschillende produktietakken waren opgebouwd.

Tabel 5. Gemiddeld aantal s.b.e. per bedrijf en per produktietak

	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Akkerbouw, tuinbouw	11	12	27
Melkvee + overig rundvee	96	53	51
Veredeling (incl. mestkalv.)	1	17	14
Totaal	108	82	92

In Friesland bestaat op ruim 90% van de onderzochte bedrijven de productie vrijwel uitsluitend uit rundveehouderij.

De gemiddelde cijfers voor de provincies Gelderland en Noord-Brabant in tabel 5 betreffen de productie op bedrijven van verschillend type, zoals akkerbouwbedrijven, rundveehouderijbedrijven en gemengde bedrijven, waarbij geen van deze typen in overwegende mate voorkomt.

§ 3. Pacht- en eigendomsbedrijven

Voor het onderscheid tussen pachtbedrijven en eigendomsbedrijven is in dit rapport niet alleen uitgegaan van de pacht-eigendomsverhouding van de tot het bedrijf behorende cultuurgrond. Wegens het aanzienlijke vermogen dat in de gebouwen kan zijn geïnvesteerd is hier voor het onderscheid tussen pacht- en eigendomsbedrijven mede rekening gehouden met de pacht of eigendom van de gebouwen.

Onder een eigendomsbedrijf wordt verstaan een bedrijf waarvan de ondernemer minstens twee derde van de cultuurgrond in eigendom heeft (met of zonder gebouwen) alsmede een bedrijf waarvan de ondernemer een derde tot twee derde van de cultuurgrond in eigendom heeft en er ook gebouwen in eigendom zijn.

Onder een pachtbedrijf wordt verstaan een bedrijf waarvan de ondernemer minstens twee derde van de cultuurgrond pacht (met of zonder gebouwen) alsmede een bedrijf waarvan de ondernemer een derde tot

twee derde van de cultuurgrond pacht en ook alle gebouwen gepacht worden.

In tabel 6 is een aantal gegevens over de pacht-eigendomssituatie opgenomen.

Tabel 6. Percentage pacht- en eigendomsbedrijven

Provincie	Vóór overneming		Na overneming	
	eigendom	pacht	eigendom	pacht
Friesland	49	51	16	84
Gelderland 1)	79	21	31	69
Noord-Brabant	82	18	56	44

1) In de percentages voor Gelderland zijn de bedrijven met $\geq 50\%$ en $< 100\%$ van de bedrijfsoppervlakte in pacht niet begrepen.

Het algemene beeld is dat van de overgenomen bedrijven in Friesland vóór de overneming circa 50% pacht- en circa 50% eigendomsbedrijf was en in Gelderland en Noord-Brabant circa 80% eigendomsbedrijf en circa 20% pachtbedrijf. In Gelderland zal in werkelijkheid het percentage pachtbedrijven ruim 10% hoger zijn omdat in Gelderland een groep pachtbedrijven niet in het onderzoek is opgenomen.

Een vergelijking van de pacht-eigendomssituatie van de bedrijven vóór en na de bedrijfsoverneming laat zien dat door de overneming een aanzienlijke verschuiving in de richting van de pacht is veroorzaakt. In Friesland is 67% van de eigendomsbedrijven pachtbedrijf geworden, in Gelderland 61% en in Noord-Brabant 32%.

Deze verschuiving is voor een deel veroorzaakt door een geleidelijke bedrijfsoverdracht van eigendomsbedrijven waarbij de opvolger het bedrijf eerst in pacht overneemt en pas na verloop van tijd (of bij het overlijden van ouders die het bedrijf verpachten) ook de grond en de gebouwen in eigendom verkrijgt.

Voor een ander, waarschijnlijk gering, deel is de verschuiving toe te schrijven aan een uitstel van de overdracht van grond en gebouwen in verband met een tijdens de overneming verwachte wijziging in het registratierecht, die per 1 januari 1969 zou ingaan. Deze bedrijven zouden zonder deze wijziging van het registratierecht direct bij de overneming in eigendom zijn overgedragen.

Uit de voorgaande gegevens kan worden afgeleid dat in Noord-Brabant, wegens het hoge percentage eigendomsbedrijven en het relatief grote percentage bedrijven dat in eigendom is overgedragen, de financiering van grond en gebouwen een veel belangrijker rol speelt dan in Gelderland en Friesland.

In alle drie de provincies zijn de kleinere bedrijven relatief vaker in eigendom en minder in pacht overgedragen dan de grotere bedrijven.

§ 4. De leeftijd van de beginnende bedrijfshoofden bij de bedrijfsoverneming

In tabel 7 is een indeling gegeven van de beginnende bedrijfshoofden naar enkele leeftijdsgroepen. De gemiddelde leeftijd van de onderzochte bedrijfshoofden bij de bedrijfsoverneming bedroeg in Friesland 28,8 jaar, in Gelderland 29,5 jaar en in Noord-Brabant 27,4 jaar. Hierbij moet worden opgemerkt dat bedrijfshoofden, die op het moment van de bedrijfsoverneming ouder waren dan 40 jaar, niet in het onderzoek zijn opgenomen. Het blijkt dat, met name in Gelderland, een belangrijk deel van de beginnende boeren na het 30ste jaar het bedrijf overneemt.

Tabel 7. Leeftijd van de bedrijfshoofden bij de bedrijfsoverneming

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< 20 jaar	0	0	1
20 - 24 jaar	22	23	23
25 - 29 jaar	43	34	52
30 - 34 jaar	21	23	20
35 - 40 jaar	14	20	4
Gemiddelde leeftijd	28,8 jaar	29,5 jaar	27,4 jaar

In Gelderland is de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden die een bedrijf in eigendom overnemen 3,5 jaar hoger dan de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden die een bedrijf in pacht overnemen. In de beide andere provincies zijn er geen noemenswaardige verschillen in gemiddelde leeftijd tussen beginnende eigenaren en beginnende pachters.

In alle drie provincies is wel een verschil in gemiddelde leeftijd bij overneming tussen bedrijfshoofden die het bedrijf al dan niet na een periode van samenwerking met iemand van de oudere generatie - meestal de vader - hebben overgenomen. Zij die het bedrijf uit een samenwerking hebben overgenomen waren in Friesland gemiddeld 2,5 jaar ouder, in Gelderland 3,2 jaar ouder en in Noord-Brabant 2,2 jaar ouder dan degenen die het bedrijf niet uit een samenwerking hebben overgenomen. Deze verschillen waren bij de eigenaren weer iets groter dan bij de pachters. De bedrijfshoofden die een bedrijf in eigendom hebben overgenomen na een periode van samenwerking, waren in alle provincies gemiddeld het oudste (Friesland en Gelderland circa 35 jaar; Noord-Brabant circa 30 jaar).

Het voorgaande kan enig inzicht geven in de achtergronden van de verschillen tussen de provincies in gemiddelde leeftijd van de beginnende boeren. Het blijkt dat door samenwerking de leeftijd waarop de jonge boer het bedrijf overneemt wordt verhoogd. Nu heeft in Friesland 30% van de nieuwe bedrijfshoofden het bedrijf overgenomen na een periode van samenwerking, in Gelderland 17% en in Noord-Brabant 7%. Het verschil in

gemiddelde leeftijd bij overneming tussen Gelderland en de beide andere provincies is voorts voor een belangrijk deel te verklaren door de gemiddeld hoge leeftijd (circa 32 jaar) waarop in Gelderland beginnende boeren een bedrijf in eigendom overnemen.

HOOFDSTUK II

De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland

Dit hoofdstuk is in opzet gelijk aan de hoofdstukken III (Gelderland) en IV (Noord-Brabant). De algemene toelichting op de cijfers is in de tekst van de hoofdstukken III en IV herhaald. Elk van deze hoofdstukken kan dus in aansluiting aan hoofdstuk I worden gelezen.

§ 1. Eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Om inzicht te krijgen in het vermogen vóór de bedrijfsoverneming is in tabel 8 de gemiddelde balans van 25 eigenaars en van 127 pachters opgenomen.

De gemiddelde balans is samengesteld door de som van de activa, respectievelijk passiva, van alle toekomstige landbouwers te delen door het aantal (25 eigenaars resp. 127 pachters). Omdat een gemiddeld cijfer sterk kan zijn beïnvloed door posten die slechts bij enkele geënquêteerden voorkomen, is achter elk bedrag in de balans tussen haakjes vermeld op hoeveel gevallen de desbetreffende post betrekking heeft.

Het blijkt dat een aantal geënquêteerden reeds grond, gebouwen, vee en dode inventaris (waaronder ook de auto is begrepen) in eigendom had voordat het bedrijf werd overgenomen. Bij de 25 eigenaars was de waarde van deze produktiemiddelen gemiddeld f. 19 700,-; bij de 127 pachters f. 4 200,-.

Uit de basisgegevens blijkt dat één eigenaar een grote invloed op het gemiddelde van de groep eigenaars uitoefent, omdat vóór de bedrijfsoverneming reeds alle grond en gebouwen in eigendom waren. Zonder deze eigenaar zou het gemiddelde van grond en gebouwen in plaats van f. 15 600,- een bedrag van f. 9 300,- aangeven. Op het gemiddelde van de overige activa is de invloed van deze eigenaar te verwaarlozen.

De vorderingen bestaan uit 4 posten, t.w.:

- vorderingen op maatschappen en andere samenwerkingsvormen; deze hebben betrekking op 4 eigenaars en 36 pachters, die het bedrijf hebben overgenomen uit een gezamenlijke exploitatie en gedurende deze samenwerkingsvorm een deel van hun beloning en de winst niet hebben opgenomen, maar in het bedrijf hebben gelaten. In de groep van toekomstige eigenaars is het bedrag van f. 6 000,- (zie tabel 8) een gemiddelde van 25 eigenaars. Bij de 4 desbetreffende eigenaars was de vordering op de samenwerkingsvormen gemiddeld f. 37 500,- (6 000 x 25): 4); bij de 36 desbetreffende pachters was deze vordering gemiddeld f. 27 500,- (7 700 x 127): 36).

Tabel 8. De gemiddelde balansen van toekomstige landbouwers in Friesland

	<u>25 Eigenaars</u>		<u>127 Pachtters</u>	
	bedrag	(freq.)	bedrag	(freq.)
Activa				
Produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	15 600	(9)	2 000	(15)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	200	(3)
- vee	2 600	(6)	1 000	(35)
- dode inventaris	1 500	(9)	1 000	(36)
- veldinventaris	0 ¹⁾	(1)	0 ¹⁾	(3)
Vorderingen:				
- vorderingen op maatschappen e.d.	6 000	(4)	7 700	(36)
- reële loonvorderingen	1 600	(3)	1 200	(15)
- uitgestelde loonvorderingen	5 300	(8)	2 900	(35)
- overige vorderingen	1 400	(5)	1 200	(11)
Overige bezittingen:				
- effecten	400	(1)	800	(6)
- spaarbanksaldi	7 400	(20)	6 900	(106)
- lopende rekeningen bij banken	-	(-)	100	(6)
- kas en giro	200	(4)	200	(24)
Balanstotaal	<u>42 000</u>	(25)	<u>25 200</u>	(127)
<hr/>				
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn:				
- leningen van ouders	-	(-)	200	(4)
- leningen van banken	4 400	(3)	700	(7)
Vreemd vermogen op korte termijn:				
- lopende rekeningen bij banken	0 ¹⁾	(1)	-	(-)
- overige kortlopende schulden	1 000	(1)	100	(4)
Eigen vermogen	<u>36 600</u>	(25)	<u>24 200</u>	(127)
Balanstotaal	<u>42 000</u>	(25)	<u>25 200</u>	(127)

1) In deze en in volgende tabellen betekent 0: gemiddeld minder dan 50 gulden.

- reële loonvorderingen; deze komen voor bij 3 eigenaars en bij 15 pachters; het zijn vorderingen, waarvan de bedragen vóór de bedrijfsoverneming reeds vaststonden; ook hier is de beloning voor het meewerken in de periode vóór de bedrijfsoverneming in het bedrijf gelaten. Bij de 3 desbetreffende toekomstige eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 13 300,-, bij de 15 pachters gemiddeld f. 10 200,-.
- uitgestelde loonvorderingen; dit zijn vorderingen, waarvan de bedragen pas bij de bedrijfsoverneming zijn vastgesteld. Hiervóór was er dus nog geen regeling t.a.v. de hoogte van de beloning voor het meewerken op het bedrijf. Er dient wel te worden opgemerkt, dat een uitgestelde loonvordering in sommige gevallen moeilijk was te onderscheiden van een bevoordeling door ouders op het moment van de bedrijfsoverneming. Bij de 8 desbetreffende eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 16 600,-; bij de 35 pachters f. 10 500,-.
- overige vorderingen; deze hebben vooral betrekking op nog af te wikkelen erfenissen (gemiddeld f. 7 000,- bij de desbetreffende 5 eigenaars en f. 13 900,- bij de desbetreffende 11 pachters).

De vorderingen bedroegen te zamen f. 14 300,- bij de groep eigenaars en f. 13 000,- bij de groep pachters (= gemiddelde van alle toekomstige eigenaars, resp. pachters).

De overige bezittingen bestonden voornamelijk uit spaarbanksaldi; 20 eigenaars en 106 pachters hadden spaarbanksaldi die in grootte varieerden van f. 1 300,- tot f. 30 000,- bij de eigenaars en van f. 100,- tot f. 27 000,- bij de pachters.

De activa zijn voor verreweg het grootste deel gefinancierd met eigen vermogen. De leningen van banken bij de groep eigenaars werden voor f. 3 800,- (van de f. 4 400,-) veroorzaakt door de eigenaar, die voor de bedrijfsoverneming reeds alle grond en gebouwen in eigendom had en deze o.a. met een hypotheek van de bank had gefinancierd.

Het eigen vermogen bedroeg gemiddeld f. 36 600,- bij de groep eigenaars en f. 24 200,- bij de groep pachters.

De spreiding van het eigen vermogen is aangegeven in tabel 9.

Tabel 9. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen vóór het moment van bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 10 000	5 (gem. f. 4 100)	19 (gem. f. 5 400)
f. 10 000 tot f. 25 000,-	5 (" " 16 100)	62 (" " 16 100)
f. 25 000 tot f. 50 000,-	9 (" " 36 200)	37 (" " 34 200)
f. 50 000 tot f. 100 000,-	5 (" " 76 700)	7 (" " 66 100)
f. 100 000 en meer	1 (" " 105 000)	2 (" " 122 700)
Totaalaant. geënquêteerden	25	127

Uit tabel 9 is af te leiden dat 40% van de toekomstige eigenaars en 64% van de toekomstige pachters minder dan f. 25 000,- eigen vermogen bezaten vóór het moment dat ze een bedrijf overnamen.

Zowel de eigenaars als de pachters met minder dan f. 25 000,- eigen vermogen behoren in de meeste gevallen tot de groep die van ouders hebben overgenomen zonder dat er een samenwerkingsvorm bestond. Daarentegen komen degenen die het bedrijf uit een samenwerkingsvorm (s.w.v. meestal met ouders) hebben overgenomen het meeste voor in de klassen met meer dan f. 25 000,- eigen vermogen. In tabel 10 is de spreiding van deze groepen geënkquêteerden aangegeven, waaruit het voorgaande blijkt.

Tabel 10. Spreiding van 3 groepen geënkquêteerden naar eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars die overnamen van			Aantal pachters die overnamen van		
	ouders	anderen	s.w.v.	ouders	anderen	s.w.v.
minder dan f. 10 000	4	1	-	15	3	1
f. 10 000 tot " 25 000	2	2	1	40	9	13
f. 25 000 tot " 50 000	2	7	-	17	2	18
f. 50 000 tot " 100 000	1	1	3	-	-	7
f. 100 000 en meer	-	-	1	-	-	2
Tot.aant. geënkquêteerden	9	11	5	72	14	41

Bij de groep eigenaars, die van ouders hebben overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm was het eigen vermogen gemiddeld f. 24 100,-; bij de groep eigenaars, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen f. 71 200,-. Bij de pachters waren deze bedragen respectievelijk f. 17 800,- (van ouders overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm) en f. 38 100,- (uit een samenwerkingsvorm overgenomen).

Het zal duidelijk zijn dat ook andere balansposten van deze groepen geënkquêteerden verschillen vertonen. In welke mate dit het geval is wordt aangegeven in tabel 11 waar de gemiddelde balans van de twee grootste groepen pachters 1) is opgenomen (met tussen haakjes de frequentie).

Zoals te verwachten was blijkt uit tabel 11 duidelijk dat de pachters, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen, hun hoger eigen vermogen te danken hebben aan de vordering op de maatschap of andere samenwerkingsvorm. Deze vordering was gemiddeld f. 23 700,-. Deze post komt uiteraard niet voor op de balans van degenen die van ouders hebben overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm. Deze laatsten hadden daarentegen gemiddeld f. 3 800,- meer loonvorderingen en

1) De groep eigenaars is te klein voor een verdere indeling.

f. 1 800,- meer spaarbanksaldi, terwijl ook de post vee f. 1 000,- hoger was.

Aan de verschillen tussen beide groepen ligt ten grondslag dat degenen die van ouders hebben overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm niet medeverantwoordelijk waren voor de resultaten uit de bedrijfsexploitatie en dus ook niet in winst of verlies deelden, terwijl degenen die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen wel deel hadden in de bedrijfsuitkomsten. Bij deze laatsten bleef een deel van de beloning en eventuele winst vastgelegd in het bedrijf en maakte deel uit van de totale produktiemiddelen. De aanspraak op dit deel is bij de verwerking van de enquête opgenomen onder de post "vordering op maatschappen e.d.". Voor zover nog andere produktiemiddelen bij deze groep in eigendom waren zijn deze afzonderlijk onder de desbetreffende posten opgenomen. Uit tabel 11 blijkt b.v. dat nog 5 pachters grond en gebouwen in eigendom hadden ter waarde van gemiddeld f. 22 100,- (2 700 x 41): 5).

Tabel 11. De gemiddelde balans vóór de bedrijfsoverneming van 2 groepen pachters (van ouders overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm (s.w.v.) resp. uit een samenwerkingsvorm overgenomen)

	Overneming van ouders zonder s.w.v. (72)		Overneming uit samenwerkingsvorm (41)	
Activa				
Produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	2 000	(10)	2 700	(5)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	500	(2)
- vee	1 500	(26)	500	(6)
- dode inventaris	1 100	(25)	800	(9)
- veldinventaris	0	(3)	-	(-)
Vorderingen:				
- vorderingen op maatschappen e.d.	-	(-)	23 700	(36)
- reële loonvorderingen	1 300	(10)	-	(-)
- uitgestelde loonvorderingen	4 100	(27)	1 600	(5)
- overige vorderingen	1 200	(7)	1 700	(4)
Overige bezittingen:				
- effecten	400	(1)	1 700	(3)
- spaarbanksaldi	7 200	(64)	5 400	(28)
- lopende rekeningen bij banken	100	(4)	100	(2)
- kas en giro	100	(13)	200	(8)
Balanstotaal	19 000	(72)	38 900	(41)
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn:				
- leningen van ouders	200	(3)	100	(1)
- leningen van banken	900	(5)	500	(2)
Vreemd vermogen op korte termijn	100	(2)	200	(2)
Eigen vermogen	17 800	(72)	38 100	(41)
Balanstotaal	19 000	(72)	38 900	(41)

§ 2. Totaal vermogen na de bedrijfsoverneming

Het vermogen na de bedrijfsoverneming is in tabel 12 in balansvorm opgenomen. Uit deze tabel blijkt dat het balanstotaal op eigendomsbedrijven f. 148 000,- bedroeg. Voor het bepalen van het bedrijfsvermogen zouden de spaarbanksaldi, de effecten en de vorderingen hiervan moeten worden afgetrokken. Bij de enquête is echter gebleken dat in vele gevallen de investeringen nog niet volledig zijn uitgevoerd. Als reserve voor nog te verrichten investeringen zijn deze posten daarom bij het bedrijfsvermogen geteld.

Van de post "grond en gebouwen" bij de groep eigenaars heeft grond betrekking op gemiddeld 13,2 ha, waarvan 11,5 ha is overgenomen en/of aangekocht. De overige 1,7 ha was reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom. Naast deze 13,2 ha werd gemiddeld nog 2,5 ha bijgepacht. De totale oppervlakte was dus gemiddeld 15,7 ha per bedrijf.

Bij de groep pachters (zie tabel 12) heeft grond betrekking op gemiddeld 40 are in eigendom (waarvan 18 are reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom was). De oppervlakte gepachte grond was gemiddeld 21,6 ha. De totale oppervlakte grond was bij de pachters derhalve 22,0 ha per bedrijf.

De grond en gebouwen zijn in overleg met de geënquêteerden gewaardeerd op basis van de waarde bij gebruik in het landbouwbedrijf. In het algemeen ligt deze waarde hoger dan de verkoopwaarde als verpacht bedrijf. Er is geen rekening gehouden met hoge prijzen als gevolg van factoren die niet met de bedrijfsuitoefening samenhangen. De waardering van grond en gebouwen te zamen komt bij de groep eigenaars in Friesland op gemiddeld f. 7 900,- per ha. Dit is f. 500,- hoger dan de betaalde prijs bij de overname. De levende en dode inventaris is gewaardeerd tegen de verkoopwaarde.

De totale activa (= balanstotaal) van eigenaars na de bedrijfsoverneming bedroegen gemiddeld f. 148 000,- per ondernemer. Voor de bedrijfsoverneming (zie tabel 8) was de waarde van de activa f. 42 000,-. Gemiddeld is de toeneming dus f. 106 000,- per ondernemer, die of met eigen vermogen of met vreemd vermogen moest worden gefinancierd.

Bij de pachters was de waarde van de totale activa na de bedrijfsoverneming gemiddeld f. 70 400,-. Voor de bedrijfsoverneming (zie tabel 8) was deze waarde f. 25 200,-. De toeneming is bij de pachters dus gemiddeld f. 45 200,-.

§ 3. Eigen vermogen na de bedrijfsoverneming

Voor het moment van de bedrijfsoverneming hadden de eigenaars gemiddeld f. 36 600,- aan eigen vermogen (zie tabel 8). Na de bedrijfsoverneming was het eigen vermogen f. 41 500,- (zie tabel 12). Tijdens de bedrijfsoverneming is het eigen vermogen dus toegenomen met een bedrag van f. 4 900,-.

Tabel 12. De gemiddelde balansen na de bedrijfsoverneming
(in Friesland)

	<u>25 Eigenaars</u> bedrag (freq.)	<u>127 Pachters</u> bedrag (freq.)
Activa		
Vastgelegde produktiemiddelen:		
- grond en gebouwen	104 500 (25)	6 700 (34)
- pachtersinvesteringen	- (-)	3 300 (66)
- veestapel	29 000 (25)	39 500 (125)
- dode inventaris	9 100 (25)	13 400 (126)
- veldinventaris	600 (13)	1 700 (93)
- ledenkapitaal	- (-)	100 (14)
Vlottende en liquide middelen:		
- voorraden	1 200 (14)	1 500 (85)
- vorderingen	500 (4)	300 (11)
- lopende rekeningen bij banken	200 (2)	500 (18)
- effecten	400 (1)	300 (4)
- spaarsaldi	2 100 (11)	2 800 (66)
- kas en giro	400 (6)	300 (32)
Balanstotaal	<u>148 000 (25)</u>	<u>70 400 (127)</u>
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>		
Passiva		
Vreemd vermogen op lange termijn:		
- leningen van ouders	42 500 (20)	19 800 (83)
- leningen van schoonouders	- (-)	2 400 (13)
- leningen van overige familie	3 500 (4)	1 000 (8)
- leningen van overige particulieren	12 200 (5)	- (-)
- leningen van banken	41 600 (18)	16 100 (66)
- leningen van de overheid	300 (1)	- (-)
- leningen van andere instellingen	5 000 (4)	900 (5)
Vreemd vermogen op korte termijn:		
- leverancierskrediet	400 (5)	600 (43)
- lopende rekeningen bij banken	300 (3)	400 (10)
- overige kortlopende schulden	700 (5)	1 000 (22)
Eigen vermogen	<u>41 500 (25)</u>	<u>28 200 (127)</u>
Balanstotaal	<u>148 000 (25)</u>	<u>70 400 (127)</u>

Deze toeneming is als volgt tot stand gekomen:	
- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overneming	f. 6 600,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overneming	" 600,-
- ontvangen schenkingen	" 3 000,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overneming	f. 10 200,-
af: - overdrachtskosten, hypotheekkosten, enz.	f. 5 000,-
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	<u>" 300,-</u>
Totale lasten bij de overneming	" 5 300,-
Toeneming van het eigen vermogen	<u>f. 4 900,-</u>

Bij de pachters is het eigen vermogen toegenomen met f. 4 000,-. Voor de bedrijfsoverneming was het eigen vermogen namelijk f. 24 200,- (zie tabel 8) en na de bedrijfsoverneming f. 28 200,- (zie tabel 12).

Bij de pachters is deze toeneming als volgt geweest:	
- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overneming	f. 500,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overneming	" 3 300,-
- ontvangen schenkingen	" 1 300,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overneming	f. 5 100,-
af: - overdrachtskosten, hypotheekkosten, enz.	f. 600,-
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	<u>" 500,-</u>
Totale lasten bij de overneming	f. 1 100,-
Toeneming van het eigen vermogen	<u>f. 4 000,-</u>

Ten aanzien van het bovenstaande moet het volgende worden opgemerkt:

- onder bevoordeling wordt verstaan het verschil tussen de balanswaarde van de overgenomen en aangekochte produktiemiddelen en het bedrag dat er voor is betaald. Hieruit mag niet direct worden geconcludeerd dat de overige gerechtigden (broers en zusters) benadeeld werden omdat het vermogen van de ouders en de bedragen die de overige kinderen hebben meegekregen geen object van onderzoek zijn geweest.
- de ontvangen schenkingen hebben vooral betrekking op ontvangsten die bij het huwelijk zijn verkregen. Door 6 eigenaars en door 27 pachters zijn schenkingen ontvangen; (eigenaars gemiddeld f. 12 500,- en pachters gemiddeld f. 6 100,-).
- de overdrachtskosten zijn niet volledig verwerkt, omdat in sommige gevallen met de juridische afwikkeling van de overdracht is gewacht tot 1 januari 1969 op welke datum de registratierechten kwamen te vervallen bij overdracht van grond en gebouwen aan kinderen, die het bedrijf van de ouders voortzetten.

Een spreiding van het eigen vermogen na de bedrijfsoverneming is aangegeven in tabel 13. Uit deze tabel blijkt dat na de bedrijfsoverneming 32% van de eigenaars en 40% van de pachters minder dan f. 20 000,- eigen vermogen hadden.

Tabel 13. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen na de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 20 000	8 (32%)	51 (40%)
f. 20 000 tot f. 40 000	7 (28%)	52 (41%)
f. 40 000 tot f. 60 000	2 (8%)	17 (13%)
f. 60 000 tot f. 80 000	4 (16%)	4 (3%)
f. 80 000 en meer	4 (16%)	3 (3%)
Totaalaantal geënquêteerden	25 (100%)	127 (100%)

Het eigen vermogen bedroeg na de bedrijfsoverneming gemiddeld 28% (bij eigenaars), resp. 40% (bij pachters) van het balanstotaal. De spreiding hiervan is aangegeven in tabel 14.

Tabel 14. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen in procenten van het balanstotaal na de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Aantal eigenaars	Aantal pachters
0 tot 20%	10 (40%)	26 (21%)
20% " 40%	9 (36%)	40 (31%)
40% " 60%	4 (16%)	38 (30%)
60% " 80%	2 (8%)	12 (9%)
80% " 100%	- (-)	11 (9%)
Totaalaantal geënquêteerden	25 (100%)	127 (100%)

Het blijkt dat 40% van de eigenaars en 21% van de pachters met minder dan 20% eigen vermogen de bedrijfsoverneming hebben gefinancierd: 52% van de eigenaars en 61% van de pachters konden 20 tot 60% financieren en 8% (eigenaars), respectievelijk 18% (pachters) heeft meer dan 60% van het balanstotaal met eigen vermogen gefinancierd.

De spreiding naar eigen vermogen van pachters die hebben overgenomen van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm en van pachters, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen is aangegeven in tabel 15.

Uit tabel 15 blijkt, dat 24% van de pachters die van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm hebben overgenomen en 10% van de pachters die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen, minder dan 20% van de totale activa met eigen vermogen konden financieren.

Tabel 15. Spreiding naar eigen vermogen van 2 groepen pachters (van ouders overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm, resp. uit een samenwerkingsvorm overgenomen)

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Overgenomen van ouders zonder s.w.v.	Overgenomen uit samenwerkingsvorm
0 tot 20%	17 (24%)	4 (10%)
20% " 40%	22 (31%)	13 (32%)
40% " 60%	19 (26%)	16 (39%)
60% " 80%	6 (8%)	5 (12%)
80% " 100%	8 (11%)	3 (7%)
Totaalaantal pachters	72 (100%)	41 (100%)

§ 4. Vreemd vermogen na de bedrijfsoverneming

Uit de balansen na de bedrijfsoverneming is gebleken dat op eigenbedrijven gemiddeld 72% en op pachtbedrijven gemiddeld 60% van het balanstotaal is gefinancierd met vreemd vermogen.

Uit tabel 12 bleek dat bij de groep eigenaars verreweg het meest is geleend van ouders en van banken. De leningen van ouders waren gemiddeld f. 42 500.- per bedrijf en die van banken f. 41 600.-. De overige leningen waren te zamen f. 21 000.- per bedrijf. Voorts bedroegen de kortlopende schulden gemiddeld f. 1 400.-.

Ook bij de groep pachters (zie tabel 12) bestond het merendeel van het vreemd vermogen uit leningen van ouders en van banken. De leningen van ouders bedroegen gemiddeld f. 19 800.- en die van banken f. 16 100.- per bedrijf, terwijl de overige leningen te zamen f. 4 300.- per bedrijf waren. De kortlopende schulden waren bij de pachters gemiddeld f. 2 000.- per bedrijf.

Voorts is uit tabel 15 af te leiden dat 55% van de pachters, die van ouders hebben overgenomen en 42% van de pachters, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen meer dan 60% van de totale activa met vreemd vermogen moesten financieren (24% resp. 10% zelfs meer dan 80%). Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen dat bij de groep pachters die van ouders hebben overgenomen, 60% van het totale leningsbedrag uit leningen van ouders bestond. Van deze leningen zijn de aflossings- en renteverplichtingen in vele gevallen zeer gunstig. Bij de groep pachters, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen bestond 49% van het totale bedrag van de leningen uit leningen van ouders.

Ook van de totale groep van 127 pachters bestond gemiddeld 49% van de leningen uit leningen van ouders. Van de totale groep van 25 eigenaars was dit gemiddeld 40%.

In tabel 16 is aangegeven van wie de eigenaars en pachters leningen hebben opgenomen om de bedrijfsoverneming te financieren.

Tabel 16. Spreiding van de geënquêteerden naar opgenomen leningen

Leningen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
Alleen van ouders	4 (16%)	42 (33%)
van ouders en van banken	10 (40%)	30 (24%)
van ouders en van overigen (excl. banken)	2 (8%)	6 (5%)
van ouders, van banken en van overigen	4 (16%)	5 (4%)
Alleen van banken	2 (8%)	25 (19%)
van banken en van overigen (excl. ouders)	2 (8%)	6 (5%)
Alleen van overigen	1 (4%)	8 (6%)
Geen leningen	- (-)	5 (4%)
Totaalaantal geënquêteerden	25 (100%)	127 (100%)

Uit tabel 16 is af te leiden dat 28% van de eigenaars en 58% van de pachters één lening hebben afgesloten waarvan de meesten bij ouders. Meer dan één lening komt het meeste voor als zowel van ouders als van banken is geleend (40% bij eigenaars, resp. 24% bij pachters).

Van de pachters heeft 4% de bedrijfsoverneming geheel zonder vreemd vermogen gefinancierd.

HOOFDSTUK III

De financiële positie van beginnende landbouwers in Gelderland

Dit hoofdstuk is in opzet gelijk aan hoofdstuk II. De algemene toelichting op de cijfers in de tekst van hoofdstuk II is in dit hoofdstuk herhaald. Hoofdstuk III kan dus in aansluiting aan hoofdstuk I worden gelezen.

§ 1. Eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Om inzicht te krijgen in het vermogen vóór de bedrijfsoverneming is in tabel 17 de gemiddelde balans van 43 eigenaars en van 95 pachters opgenomen.

De gemiddelde balans is samengesteld door de som van de activa, respectievelijk passiva, van alle toekomstige landbouwers te delen door het aantal (43 eigenaars resp. 95 pachters). Omdat een gemiddeld cijfer sterk kan zijn beïnvloed door posten die slechts bij enkele geënuquëeerden voorkomen, is achter elk bedrag in de balans tussen haakjes vermeld op hoeveel gevallen de desbetreffende post betrekking heeft.

Het blijkt dat een aantal geënuquëeerden reeds grond, gebouwen, vee en dode inventaris (waaronder ook de auto is begrepen) in eigendom had voordat het bedrijf werd overgenomen. Bij de 43 eigenaars was de waarde van deze produktiemiddelen gemiddeld f. 5 300.-; bij de 95 pachters f. 4 400.-.

De vorderingen bestaan uit 4 posten, te weten:

- vorderingen op maatschappen en andere samenwerkingsvormen; deze hebben betrekking op 9 eigenaars en 17 pachters, die het bedrijf hebben overgenomen uit een gezamenlijke exploitatie en gedurende deze samenwerkingsvorm een deel van hun beloning en de winst niet hebben opgenomen, maar in het bedrijf hebben gelaten. In de groep van toekomstige eigenaars is het bedrag van f. 4 500.- (zie tabel 17) een gemiddelde van 43 eigenaars. Bij de 9 desbetreffende eigenaars was de vordering op de samenwerkingsvorm gemiddeld f. 21 500,- ($4\,500 \times 43$): 9); bij de 17 desbetreffende pachters was deze vordering gemiddeld f. 21 800,- ($3\,900 \times 95$): 17).
- reële loonvorderingen; deze komen voor bij 9 eigenaars en 17 pachters; het zijn vorderingen, waarvan de bedragen vóór de bedrijfsoverneming reeds vaststonden; ook hier is de beloning voor het meewerken in de periode voor de bedrijfsoverneming in het bedrijf gelaten. Bij de 9 desbetreffende toekomstige eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 16 200.-; bij de 17 pachters gemiddeld f. 15 600.-.
- uitgestelde loonvorderingen; dit zijn vorderingen, waarvan de bedragen pas bij de bedrijfsoverneming zijn vastgesteld. Hiervóór was er

Tabel 17. De gemiddelde balansen van toekomstige landbouwers in Gelderland

	43 Eigenaars		95 Pachters	
	bedrag	(freq.)	bedrag	(freq.)
Activa				
Produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	4 700	(10)	2 300	(10)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	100	(4)
- vee	300	(4)	1 100	(24)
- dode inventaris	300	(4)	900 ¹⁾	(28)
- voorraden	-	(-)	0 ¹⁾	(1)
Vorderingen:				
- vorderingen op maatschappen e.d.	4 500	(9)	3 900	(17)
- reële loonvorderingen	3 400	(9)	2 800	(17)
- uitgestelde loonvorderingen	2 600	(9)	2 900	(17)
- overige vorderingen	10 400	(22)	1 100	(14)
Overige bezittingen:				
- effecten	-	(-)	200	(1)
- spaarbanksaldi	9 400	(36)	8 000	(87)
- lopende rekeningen bij banken	-	(-)	100	(2)
- kas en giro	300	(6)	100	(13)
Balanstotaal	<u>35 900</u>	(43)	<u>23 500</u>	(95)
<hr/>				
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn				
- leningen van ouders	100	(1)	500	(4)
- leningen van schoonouders	100	(1)	-	(-)
- leningen van overige particulieren	300 ¹⁾	(2)	-	(-)
- leningen van banken	0 ¹⁾	(1)	300	(3)
- leningen van andere instellingen	300	(1)		
Vreemd vermogen op korte termijn				
- leverancierskrediet	-	(-)	0 ¹⁾	(1)
- overige kortlopende schulden	-	(-)	200	(2)
Eigen vermogen	<u>35 100</u>	(43)	<u>22 500</u>	(94)
Balanstotaal	<u>35 900</u>	(43)	<u>23 500</u>	(95)

1) In deze en volgende tabellen betekent 0: gemiddeld minder dan 50 gulden.

dus nog geen regeling t.a.v. de hoogte van de beloning voor het meewerken op het bedrijf. Er dient wel te worden opgemerkt, dat een uitgestelde loonvordering in sommige gevallen moeilijk was te onderscheiden van een bevoordeling door ouders op het moment van de bedrijfsoverneming. Bij de 9 desbetreffende eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 12 400,-; bij de 17 pachters f. 16 200,-,

- overige vorderingen; deze hebben vooral betrekking op nog af te wikkelen erfenissen (gemiddeld f. 20 300,- bij de desbetreffende 22 eigenaars en f. 7 500,- bij de desbetreffende 14 pachters).

De vorderingen bedroegen te zamen f. 20 900,- bij de groep eigenaars en f. 10 700,- bij de groep pachters (= gemiddelde van alle toekomstige eigenaars, resp. pachters).

De overige bezittingen bestonden voornamelijk uit spaarbanksaldi; 36 eigenaars en 87 pachters hadden spaarbanksaldi die in grootte varieerden van f. 200,- tot f. 43 000,- bij de eigenaars en van f. 100,- tot f. 30 000,- bij de pachters.

De activa zijn voor verreweg het grootste deel gefinancierd met eigen vermogen. De leningen kwamen in de meeste gevallen voor als grond en/of gebouwen reeds in eigendom waren en een deel hiervan met vreemd vermogen was gefinancierd.

Het eigen vermogen bedroeg gemiddeld f. 35 100,- bij de groep eigenaars en f. 22 500,- bij de groep pachters.

De spreiding van het eigen vermogen is aangegeven in tabel 18.

Tabel 18. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen vóór het moment van bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 10 000	3 (gem. f. 5 800)	22 (gem. f. 4 700)
f. 10 000 tot f. 25 000	13 (" " 16 300)	42 (" " 16 700)
f. 25 000 tot f. 50 000	19 (" " 37 800)	24 (" " 36 100)
f. 50 000 tot f. 100 000	7 (" " 64 300)	7 (" " 66 300)
f. 100 000 en meer	1 (" " 111 000)	- (" " -)
Totaalaantal geënquêteerden	43	95

Uit tabel 18 is af te leiden dat 37% van de toekomstige eigenaars en 67% van de toekomstige pachters minder dan f. 25 000,- eigen vermogen bezaten voor het moment dat ze een bedrijf overnamen.

De eigenaars die meer dan f. 25 000,- eigen vermogen hadden, behoorden relatief voor een groot deel tot de groep die van anderen dan ouders of uit een samenwerkingsvorm (s.w.v. meestal met ouders) hebben overgenomen, zoals blijkt uit tabel 19.

Tabel 19. Spreiding van 3 groepen geënquêteerden naar eigen vermogen v66r de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars die overnamen van			Aantal pachters die overnamen van		
	ouders	anderen	s.w.v.	ouders	anderen	s.w.v.
minder dan f. 10 000	3	-	-	15	7	-
f. 10 000 tot " 25 000	11	-	2	28	7	7
f. 25 000 tot " 50 000	12	2	5	13	4	7
f. 50 000 tot " 100 000	1	1	5	3	1	3
meer dan " 100 000	1	-	-	-	-	-
Tot.aant. geënquêteerden	28	3	12	59	19	17

Bij de groep eigenaars, die van ouders hebben overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm was het eigen vermogen gemiddeld f. 30 600,-; bij de groep die van anderen dan ouders heeft overgenomen f. 34 500,- en bij de groep die uit een samenwerkingsvorm (meestal met ouders) heeft overgenomen f. 45 000,-. Bij de pachters waren deze bedragen respectievelijk f. 20 000,- (van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm overgenomen), f. 19 000,- (van anderen dan ouders overgenomen) en f. 34 900,- (uit een samenwerkingsvorm overgenomen).

Het zal duidelijk zijn dat ook andere balansposten van deze drie groepen geënquêteerden verschillen vertonen. Vooral de balansen van de respondenten, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen (12 eigenaars en 17 pachters) wijken af door de post "vordering op maatschappen of andere samenwerkingsvormen". Deze vordering bedroeg voor de 12 desbetreffende eigenaars gemiddeld f. 16 100,- en voor de pachters gemiddeld f. 19 000,-. Deze post komt uiteraard niet voor op de balans van degenen die van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm of van anderen hebben overgenomen.

Aan het verschil tussen degenen die van ouders hebben overgenomen en degenen die uit een samenwerkingsvorm (meestal met ouders) hebben overgenomen ligt ten grondslag dat de eerstgenoemden niet medeverantwoordelijk waren voor de resultaten uit de bedrijfsexploitatie en dus ook niet in winst of verlies deelden, terwijl degenen die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen wel deel hadden in de bedrijfsuitkomsten. Bij deze laatsten bleef een deel van de beloning en eventuele winst vastgelegd in het bedrijf en maakte deel uit van de totale produktiemiddelen. De aanspraak op dit deel is bij de verwerking van de enquête opgenomen onder de post "vordering op maatschappen, e.d.". Voor zover nog andere produktiemiddelen bij deze groep in eigendom waren zijn deze afzonderlijk onder de desbetreffende posten opgenomen.

De meeste geënquêteerden hebben het bedrijf van ouders overgenomen (28 eigenaars en 59 pachters; d.i. 65% resp. 62% van het totaal aantal geënquêteerden).

Om inzicht te krijgen in het eigen vermogen van deze groep is in

tabel 20 de gemiddelde balans- zowel van eigenaars als van pachters - opgenomen (met tussen haakjes de frequentie). Uit deze tabel blijkt dat de eigenaars, die van ouders hebben overgenomen gemiddeld f. 10 600,- meer eigen vermogen hadden dan de pachters (zowel meer produktiemiddelen, als meer vorderingen en spaarbanksaldi). Het eigen vermogen van de eigenaars was gemiddeld f. 30 600,- en dat van de pachters f. 20 000,-.

Tabel 20. De gemiddelde balans vóór de bedrijfsoverneming van 28 eigenaars en van 59 pachters die het bedrijf van ouders hebben overgenomen (in gld.)

	28 eigenaars	59 pachters
Activa		
Produktiemiddelen:		
- grond en gebouwen	4 300 (6)	1 500 (5)
- pachtersinvesteringen	- (-)	200 (3)
- vee	200 (2)	800 (12)
- dode inventaris	200 (2)	700 (12)
- veldinventaris/voorraden	- (-)	0 (1)
Vorderingen:		
- reële loonvorderingen	4 700 (8)	4 000 (14)
- uitgestelde loonvorderingen	2 600 (7)	4 700 (16)
- overige vorderingen	9 800 (13)	900 (5)
Overige bezittingen:		
- effecten	- (-)	- (-)
- spaarbanksaldi	9 300 (26)	7 800 (54)
- lopende rekening bij banken	- (-)	0 (1)
- kas en giro	200 (3)	100 (6)
Balanstotaal	<u>31 300 (28)</u>	<u>20 700 (59)</u>
Passiva		
Vreemd vermogen op lange termijn:		
- leningen van ouders	200 (1)	200 (2)
- leningen van banken	0 (1)	200 (2)
- leningen van andere instellingen	500 (1)	- (-)
Vreemd vermogen op korte termijn	- (-)	300 (4)
Eigen vermogen	<u>30 600 (28)</u>	<u>20 000 (58)</u>
Balanstotaal	<u>31 300 (28)</u>	<u>20 700 (59)</u>

§ 2. Totaal vermogen na de bedrijfsoverneming

Het vermogen na de bedrijfsoverneming is in tabel 21 in balansvorm opgenomen. Uit deze tabel blijkt dat het balanstotaal op eigendomsbedrijven f. 157 800,- bedroeg. Voor het bepalen van het bedrijfsvermogen zouden de spaarbanksaldi en de vorderingen hiervan moeten worden afge-

Tabel 21. De gemiddelde balansen na de bedrijfsoverneming
(in Gelderland)

	<u>43 Eigenaars</u>		<u>95 Pachters</u>	
	bedrag	(freq.)	bedrag	(freq.)
Activa				
Vastgelegde produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	111 800	(43)	6 500	(17)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	1 900	(34)
- veestapel	27 800	(43)	28 000	(94)
- dode inventaris	7 000	(43)	7 200	(93)
- veldinventaris	800	(29)	900	(60)
- ledenkapitaal	400	(9)	200	(7)
- vooruitbetaalde kosten	-	(-)	100	(5)
Vlottende en liquide middelen:				
- voorraden	1 500	(32)	1 400	(70)
- vorderingen	900	(11)	600	(13)
- lopende rekeningen bij banken	1 200	(13)	700	(18)
- effecten	-	(-)	200	(1)
- spaarbanksaldi	6 200	(26)	4 500	(66)
- kas en giro	200	(12)	200	(23)
Balanstotaal	<u>157 800</u>	<u>(43)</u>	<u>52 400</u>	<u>(95)</u>
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>				
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn:				
- leningen van ouders	48 100	(36)	12 500	(55)
- leningen van schoonouders	6 300	(6)	1 500	(10)
- leningen van overige familie	3 900	(10)	1 100	(7)
- leningen van overige particulieren	600	(2)	200	(1)
- leningen van banken	22 400	(26)	5 100	(29)
- leningen van andere instellingen	2 100	(3)	100	(1)
Vreemd vermogen op korte termijn:				
- leverancierskrediet	600	(5)	300	(12)
- lopende rekening bij banken	400	(3)	300	(8)
- overige kortlopende schulden	1 400	(17)	700	(13)
Eigen vermogen	<u>72 000</u>	<u>(43)</u>	<u>30 600</u>	<u>(95)</u>
Balanstotaal	<u>157 800</u>	<u>(43)</u>	<u>52 400</u>	<u>(95)</u>

trokken. Bij de enquête is echter gebleken dat in vele gevallen de investeringen nog niet volledig zijn uitgevoerd. Als reserve voor nog te verrichten investeringen zijn deze posten daarom bij het bedrijfsvermogen geteld.

Van de post "grond en gebouwen" bij de groep eigenaars heeft grond betrekking op gemiddeld 10,0 ha, waarvan 9,6 ha is overgenomen en/of aangekocht. De overige 0,4 ha was reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom. Naast deze 10,0 ha werd gemiddeld nog 1,8 ha bijgepacht. De totale oppervlakte was dus gemiddeld 11,8 ha per bedrijf.

Bij de groep pachters (zie tabel 21) heeft grond betrekking op 31 are in eigendom waarvan 14 are reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom was. De oppervlakte gepachte grond was gemiddeld 13 ha. De totale oppervlakte grond was bij de pachters derhalve 13,3 ha per bedrijf.

De grond en gebouwen zijn in overleg met de geënquêteerden gewaardeerd op basis van de waarde bij gebruik in het landbouwbedrijf. In het algemeen ligt deze waarde hoger dan de verkoopwaarde als verpacht bedrijf. Er is geen rekening gehouden met hoge prijzen als gevolg van factoren die niet met de bedrijfsuitoefening samenhangen. De waardering van grond en gebouwen te zamen komt bij de groep eigenaars in Gelderland op gemiddeld f. 11 200,- per ha. Dit is f. 3 000,- hoger dan de betaalde prijs bij de overname. De levende en dode inventaris is gewaardeerd tegen de verkoopwaarde.

De totale activa (= balanstotaal) van eigenaars na de bedrijfsoverneming bedroegen gemiddeld f. 157 800,- per ondernemer. Vóór de bedrijfsoverneming (zie tabel 17) was de waarde van de activa f. 35 900,-. Gemiddeld is de toeneming dus f. 121 900,- per ondernemer, die of met eigen vermogen of met vreemd vermogen moest worden gefinancierd.

Bij de pachters was de waarde van de totale activa na de bedrijfsoverneming f. 52 400,-. Vóór de bedrijfsoverneming (zie tabel 17) f. 23 500,-. De toeneming is bij de pachters dus gemiddeld f. 28 900,-.

§ 3. Eigen vermogen na de bedrijfsoverneming

Vóór het moment van de bedrijfsoverneming hadden de eigenaars gemiddeld f. 35 100,- aan eigen vermogen (zie tabel 17). Na de bedrijfsoverneming was het eigen vermogen f. 72 000,- (zie tabel 21). Tijdens de bedrijfsoverneming is het eigen vermogen dus toegenomen met een bedrag van f. 36 900,-.

Deze toeneming is als volgt tot stand gekomen:		
- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overneming		f. 29 800,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overneming		" 5 300,-
- ontvangen schenkingen		" 5 200,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overneming		<u>f. 40 300,-</u>
af: - overdrachtskosten, hypotheekkosten enz.	f. 3 300,-	
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	" 100,-	
Totale lasten bij de overneming		<u>f. 3 400,-</u>
Toeneming van het eigen vermogen		<u><u>f. 36 900,-</u></u>

Bij de pachters is de toeneming van het eigen vermogen f. 8 100,-. Voor de bedrijfsovername was het eigen vermogen namelijk f. 22 500,- (zie tabel 17) en na de bedrijfsovername f. 30 600,- (zie tabel 21).

Bij de pachters is de toeneming als volgt geweest:

- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overname	f. 900,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overname	" 3 700,-
- ontvangen schenkingen	<u>" 4 000,-</u>
Totale meerwaarde verkregen bij de overname	f. 8 600,-
af: - overdrachtkosten, hypotheekkosten, enz.	f. 300,-
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	<u>" 200,-</u>
Totale lasten bij de overname	f. 500,-
Toeneming van het eigen vermogen	<u>f. 8 100,-</u>

Ten aanzien van het bovenstaande moet het volgende worden opgemerkt:

- onder bevoordeling wordt verstaan het verschil tussen de balanswaarde van de overgenomen of aangekochte produktiemiddelen en het bedrag dat er voor is betaald. Hieruit mag niet direct worden geconcludeerd dat de overige gerechtigden (broers en zusters) benadeeld werden omdat het vermogen van de ouders en de bedragen die de overige kinderen hebben meegekregen geen object van onderzoek zijn geweest.
- de ontvangen schenkingen hebben vooral betrekking op ontvangsten die bij het huwelijk zijn verkregen. Door 22 eigenaars en door 48 pachters zijn schenkingen ontvangen (eigenaars gemiddeld f. 10 200,- en pachters gemiddeld f. 8 000,-).
- de overdrachtkosten zijn niet volledig verwerkt, omdat in sommige gevallen met de juridische afwikkeling van de overdracht is gewacht tot 1 januari 1969 op welke datum de registratierechten kwamen te vervallen bij overdracht van grond en gebouwen aan kinderen, die het bedrijf van de ouders voortzetten.

Een spreiding van het eigen vermogen na de bedrijfsovername is aangegeven in tabel 22. Uit deze tabel blijkt dat na de bedrijfsovername 5% van de eigenaars en 35% van de pachters minder dan f. 20 000,- eigen vermogen hadden.

Tabel 22. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen na de bedrijfsovername

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 20 000	2 (5%)	33 (35%)
f. 20 000 tot " 40 000	5 (11%)	36 (38%)
f. 40 000 tot " 60 000	15 (35%)	16 (17%)
f. 60 000 tot " 80 000	6 (14%)	7 (7%)
f. 80 000 en meer	15 (35%)	3 (3%)
Totaalaantal geënquêteerden	43 (100%)	95 (100%)

Het eigen vermogen bedroeg na de bedrijfsoverneming gemiddeld 46% (bij eigenaars), resp. 58% (bij pachters) van het balanstotaal. De spreiding hiervan is aangegeven in tabel 23.

Tabel 23. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen in procenten van het balanstotaal na de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Aantal eigenaars	Aantal pachters
0 tot 20%	2 (5%)	4 (4%)
20 tot 40%	12 (28%)	22 (23%)
40 tot 60%	21 (49%)	28 (30%)
60 tot 80%	7 (16%)	14 (14%)
80 tot 100%	1 (2%)	27 (29%)
Totaalaantal geënquêteerden	43 (100%)	95 (100%)

Het blijkt dat 5% van de eigenaars en 4% van de pachters met minder dan 20% eigen vermogen de bedrijfsoverneming hebben gefinancierd; 77% van de eigenaars en 53% van de pachters konden 20 tot 60% financieren en 18% (eigenaars), respectievelijk 43% (pachters) heeft meer dan 60% van het balanstotaal met eigen vermogen gefinancierd.

De spreiding naar eigen vermogen van eigenaars en pachters, die hebben overgenomen van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm, resp. van anderen dan ouders, resp. uit een samenwerkingsvorm, is aangegeven in tabel 24.

Tabel 24. Spreiding naar eigen vermogen van 3 groepen geënquêteerden (resp. van ouders, van anderen en uit samenwerkingsvorm overgenomen)

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Aantal eigenaars die overnamen van			Aantal pachters die overnamen van		
	ouders	anderen	s.w.v.	ouders	anderen	s.w.v.
0 tot 20%	1	-	1	2	1	1
20 tot 40%	7	2	3	16	6	-
40 tot 60%	15	-	6	15	6	7
60 tot 80%	5	-	2	11	2	1
80 tot 100%	-	1	-	15	4	8
Tot.aant. geënquêteerden	28	3	12	59	19	17

Uit tabel 24 blijkt dat de spreiding van de onderscheiden groepen bij de eigenaars ongeveer evenredig over de klassen is verdeeld. Bij de groep pachters, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen, is

het aantal ondernemers met meer dan 80% eigen vermogen relatief groter dan bij de andere groepen pachters.

§ 4. Vreemd vermogen na de bedrijfsoverneming

Uit de balansen na de bedrijfsoverneming is gebleken dat op eigendomsbedrijven gemiddeld 54% en op pachtbedrijven gemiddeld 42% van het balanstotaal is gefinancierd met vreemd vermogen.

Uit tabel 21 bleek dat bij de groep eigenaars verreweg het meest is geleend van ouders (gemiddeld f. 48 100,- per bedrijf). De leningen van banken bedroegen gemiddeld f. 22 400,-. De overige leningen waren te zamen f. 12 900,- per bedrijf. Voorts bedroegen de kortlopende schulden gemiddeld f. 2 400,-.

Ook bij de groep pachters (zie tabel 21) bestond het merendeel van de leningen uit leningen van ouders (gemiddeld f. 12 500,- per bedrijf). De leningen van banken waren gemiddeld f. 5 100,-, terwijl de overige leningen te zamen f. 2 900,- per bedrijf waren. De kortlopende schulden bedroegen bij de pachters gemiddeld f. 1 300,- per bedrijf.

Voorts is uit tabel 23 af te leiden dat 33% van de eigenaars en 27% van de pachters meer dan 60% van de totale activa met vreemd vermogen moesten financieren (5% resp. 4% zelfs meer dan 80%). Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen dat bij de groep eigenaars 58% van het totale leningsbedrag uit leningen van ouders bestond. Bij de groep pachters was dit 61%. Bij deze leningen van ouders zijn de aflossings- en renteverplichtingen in vele gevallen zeer gunstig. Voorts bestaan in Gelderland de leningen van ouders voor een deel uit gekapitaliseerde kostcontracten. Dit houdt in dat in plaats van betaling van rente en aflossing een bijdrage wordt gegeven in de kosten van levensonderhoud van de ouders. Bij het overlijden van de ouders vervalt deze verplichting en komen deze leningen tevens voor een belangrijk deel te vervallen.

In tabel 25 is aangegeven van wie de eigenaars en pachters leningen hebben opgenomen om de bedrijfsoverneming te financieren.

Tabel 25. Spreiding van de geënquêteerden naar opgenomen leningen

Leningen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
Alleen van ouders	9 (21%)	38 (40%)
van ouders en van banken	14 (33%)	13 (14%)
van ouders en overigen (excl. banken)	5 (11%)	3 (3%)
van ouders, van banken en van overigen	8 (19%)	1 (1%)
Alleen van banken	1 (2%)	10 (11%)
van banken en van overigen (excl. ouders)	3 (7%)	5 (5%)
Alleen van overigen	2 (5%)	10 (10%)
Geen leningen	1 (2%)	15 (16%)
Totaalaantal geënquêteerden	43 (100%)	95 (100%)

Uit tabel 25 is af te leiden dat 28% van de eigenaars en 61% van de pachters één lening hebben afgesloten, waarvan de meesten bij ouders. Méér dan één lening komt het meeste voor als zowel van ouders als van banken is geleend (33% bij eigenaars, resp. 14% bij pachters).

Van de eigenaars heeft 2% en van de pachters heeft 16% de bedrijfs-overneming geheel zonder vreemd vermogen gefinancierd.

HOOFDSTUK IV

De financiële positie van beginnende landbouwers in Noord-Brabant

Dit hoofdstuk is in opzet gelijk aan de hoofdstukken II en III. De algemene toelichting op de cijfers in de tekst van de hoofdstukken II en III is in dit hoofdstuk herhaald. Hoofdstuk IV kan dus in aansluiting aan hoofdstuk I worden gelezen.

§ 1. Eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Om inzicht te krijgen in het vermogen vóór de bedrijfsoverneming is in tabel 26 de gemiddelde balans van 86 eigenaars en van 67 pachters opgenomen.

De gemiddelde balans is samengesteld door de som van de activa, respectievelijk passiva, van alle toekomstige landbouwers te delen door het aantal (86 eigenaars resp. 67 pachters). Omdat een gemiddeld cijfer sterk kan zijn beïnvloed door posten die slechts bij enkele geënquêteerden voorkomen, is achter elk bedrag in de balans tussen haakjes vermeld op hoeveel gevallen de desbetreffende post betrekking heeft.

Het blijkt dat een aantal geënquêteerden reeds grond, gebouwen, vee en dode inventaris (waaronder ook de auto is begrepen) in eigendom had voordat het bedrijf werd overgenomen. Bij de 86 eigenaars was de waarde van deze produktiemiddelen gemiddeld f. 3 800,-; bij de 67 pachters f. 3 000,-.

De vorderingen bestaan uit 4 posten, t.w.:

- vorderingen op maatschappen en andere samenwerkingsvormen; deze hebben betrekking op 5 eigenaars en 4 pachters, die het bedrijf hebben overgenomen uit een gezamenlijke exploitatie en gedurende deze samenwerkingsvorm een deel van hun beloning en de winst niet hebben opgenomen, maar in het bedrijf hebben gelaten. In de groep van toekomstige eigenaars is het bedrag van f. 1 400,- (zie tabel 26) een gemiddelde van 86 eigenaars. Bij de 5 desbetreffende eigenaars was de vordering op de samenwerkingsvorm gemiddeld f. 24 100,- ($1\,400 \times 86$): 5); bij de 4 desbetreffende pachters was deze vordering gemiddeld f. 35 200,- ($2\,100 \times 67$): 4).
- reële loonvorderingen; deze komen voor bij 9 eigenaars en 8 pachters; het zijn vorderingen, waarvan de bedragen vóór de bedrijfsoverneming reeds vaststonden; ook hier is de beloning voor het meewerken in de periode vóór de bedrijfsoverneming in het bedrijf gelaten. Bij de 9 desbetreffende toekomstige eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 11 500,-; bij de 8 pachters gemiddeld f. 18 200,-.

Tabel 26. De gemiddelde balansen van toekomstige landbouwers in Noord-Brabant

	86 Eigenaars		67 Pachters	
	bedrag	(freq.)	bedrag	(freq.)
Activa				
Produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	2 500	(9)	1 500	(5)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	0 ¹⁾	(2)
- vee	900	(8)	500	(12)
- dode inventaris	400	(12)	900	(17)
- voorraden	0 ¹⁾	(1)	100	(3)
Vorderingen:				
- vorderingen op maatschappen e.d.	1 400	(5)	2 100	(4)
- reële loonvorderingen	1 200	(9)	2 200	(8)
- uitgestelde loonvorderingen	3 500	(21)	1 500	(15)
- overige vorderingen	2 300	(17)	400	(4)
Overige bezittingen:				
- effecten	0 ¹⁾	(2)	500	(3)
- spaarbanksaldi	6 900	(74)	6 200	(60)
- lopende rekeningen bij banken	100	(3)	100	(2)
- kas en giro	200	(13)	200	(13)
Balanstotaal	<u>19 400</u>	(86)	<u>16 200</u>	(67)
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>				
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn:				
- leningen van ouders	400	(4)	400	(3)
- leningen van schoonouders	-	(-)	100	(1)
- leningen van overige familie	-	(-)	300	(2)
- leningen van overige particulieren	-	(-)	400	(2)
- leningen van banken	1 400	(6)	-	(-)
Vreemd vermogen op korte termijn:				
- leverancierskrediet	100	(2)	100	(2)
- overige kortlopende schulden	0 ¹⁾	(1)	-	(-)
Eigen vermogen	<u>17 500</u>	(81)	<u>14 900</u>	(67)
Balanstotaal	<u>19 400</u>	(86)	<u>16 200</u>	(67)

1) In deze en volgende tabellen betekent 0: gemiddeld minder dan 50 gulden.

- uitgestelde loonvorderingen; dit zijn vorderingen, waarvan de bedragen pas bij de bedrijfsoverneming zijn vastgesteld. Hiervóór was er dus nog geen regeling t.a.v. de hoogte van de beloning voor het meewerken op het bedrijf. Er dient wel te worden opgemerkt, dat een uitgestelde loonvordering in sommige gevallen moeilijk was te onderscheiden van een bevoordeling door ouders op het moment van de bedrijfsoverneming. Bij de 21 desbetreffende eigenaars was deze loonvordering gemiddeld f. 14 300.-; bij de 15 pachters f. 6 700.-.
- overige vorderingen; deze hebben vooral betrekking op nog af te wikkelen erfenissen (gemiddeld f. 11 600.- bij de desbetreffende 17 eigenaars en f. 6 700 bij de desbetreffende 4 pachters).

De vorderingen bedroegen te zamen f. 8 400.- bij de groep eigenaars en f. 6 200.- bij de groep pachters (= gemiddelde van alle toekomstige eigenaars, resp. pachters).

De overige bezittingen bestonden voornamelijk uit spaarbanksaldi: 74 eigenaars en 60 pachters hadden spaarbanksaldi die in grootte varieerden van f. 200,- tot f. 64 000,- bij de eigenaars en van f. 200,- tot f. 28 000,- bij de pachters.

De activa zijn voor verreweg het grootste deel gefinancierd met eigen vermogen. De leningen kwamen in de meeste gevallen voor als grond en/of gebouwen reeds in eigendom waren en een deel hiervan met vreemd vermogen was gefinancierd.

Het eigen vermogen bedroeg gemiddeld f. 17 500.- bij de groep eigenaars en f. 14 900,- bij de groep pachters.

De spreiding van het eigen vermogen is aangegeven in tabel 27.

Tabel 27. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen vóór het moment van bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 10 000	28 (gem. f. 3 300)	32 (gem. f. 5 500)
f. 10 000 tot f. 25 000	32 (" " 15 200)	21 (" " 13 500)
f. 25 000 tot f. 50 000	23 (" " 32 100)	12 (" " 35 000)
f. 50 000 tot f. 100 000	3 (" " 61 800)	2 (" " 61 000)
Totaalaantal geënquêteerden	86	67

Uit tabel 27 is af te leiden dat 70% van de toekomstige eigenaars en 79% van de toekomstige pachters minder dan f. 25 000.- eigen vermogen bezaten voor het moment dat ze een bedrijf overnamen.

Degenen die meer dan f. 25 000,- eigen vermogen hadden, behoorden relatief voor een groot deel tot de groep die van anderen dan ouders of uit een samenwerkingsvorm (s.w.v. meestal met ouders) hebben overgenomen, zoals blijkt uit tabel 28.

Tabel 28. Spreiding van 3 groepen geënquêteerden naar eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars die overnamen van			Aantal pachters die overnamen van		
	ouders	anderen	s.w.v.	ouders	anderen	s.w.v.
minder dan f. 10 000	26	2	-	30	1	1
f. 10 000 tot " 25 000	28	3	1	19	2	-
f. 25 000 tot " 50 000	13	6	4	7	1	4
f. 50 000 tot " 100 000	2	1	-	-	1	1
Tot.aant. geënquêteerden	69	12	5	56	5	6

Bij de groep eigenaars, die van ouders hebben overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm was het eigen vermogen gemiddeld f. 15 100,-; bij de groepen die van anderen of uit een samenwerkingsvorm (meestal met ouders) hebben overgenomen f. 27 000,-. Bij de pachters waren deze bedragen respectievelijk f. 11 700,- (van ouders overgenomen zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm) en f. 31 300,- (van anderen of uit een samenwerkingsvorm overgenomen).

Het zal duidelijk zijn dat ook andere balansposten van deze drie groepen geënquêteerden verschillen vertonen. Vooral de balansen van de respondenten, die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen (5 eigenaars en 6 pachters) wijken af door de post "vordering op maatschappen of andere samenwerkingsvormen". Deze vordering bedroeg voor de 5 desbetreffende eigenaars gemiddeld f. 18 600,- en voor de pachters gemiddeld f. 24 100,-. Deze post komt uiteraard niet voor op de balans van degenen die van ouders of van anderen hebben overgenomen.

Aan het verschil tussen degenen die van ouders hebben overgenomen en degenen die uit een samenwerkingsvorm (meestal met ouders) hebben overgenomen ligt ten grondslag dat de eerstgenoemden niet medeverantwoordelijk waren voor de resultaten uit de bedrijfsexploitatie en dus ook niet in winst of verlies deelden, terwijl degenen die uit een samenwerkingsvorm hebben overgenomen wel deel hadden in de bedrijfsuitkomsten. Bij deze laatsten bleef een deel van de beloning en eventuele winst vastgelegd in het bedrijf en maakte deel uit van de totale produktiemiddelen. De aanspraak op dit deel is bij de verwerking van de enquête opgenomen onder de post "vordering op maatschappen e.d.". Voor zover nog andere produktiemiddelen bij deze groep in eigendom waren zijn deze afzonderlijk onder de desbetreffende posten opgenomen.

Verreweg de meeste geënquêteerden hebben het bedrijf van ouders overgenomen (69 eigenaars en 56 pachters; d.i. 80% resp. 84% van het totaal aantal geënquêteerden).

Om inzicht te krijgen in het eigen vermogen van deze groep is in tabel 29 de gemiddelde balans - zowel van eigenaars als van pachters - opgenomen (met tussen haakjes de frequentie). Uit deze tabel blijkt dat de eigenaars die van ouders hebben overgenomen gemiddeld f. 3 400,-

meer eigen vermogen hadden dan de pachters (voornamelijk door meer vorderingen). Het eigen vermogen van de eigenaars was gemiddeld f. 15 100,- en dat van de pachters f. 11 700,-.

Tabel 29. De gemiddelde balans vóór de bedrijfsoverneming van 69 eigenaars en van 56 pachters die het bedrijf van ouders hebben overgenomen (in gld.)

	69 eigenaars	56 pachters
Activa		
Produktiemiddelen:		
- grond en gebouwen	2 200 (8)	1 800 (5)
- pachtersinvesteringen	- (-)	100 (2)
- vee	900 (7)	400 (10)
- dode inventaris	400 (9)	700 (13)
- veldinventaris/voorraden	0 (1)	100 (3)
Vorderingen:		
- reële loonvorderingen	1 200 (7)	1 800 (6)
- uitgestelde loonvorderingen	3 400 (16)	1 800 (14)
- overige vorderingen	1 700 (13)	300 (3)
Overige bezittingen:		
- effecten	0 (1)	0 (1)
- spaarbanksaldi	6 400 (60)	5 800 (49)
- lopende rekening bij banken	100 (3)	0 (1)
- kas en giro	200 (10)	200 (9)
Balanstotaal	<u>16 500 (69)</u>	<u>13 000 (56)</u>
Passiva		
Vreemd vermogen op lange termijn:		
- leningen van ouders	300 (3)	500 (3)
- leningen van schoonouders	- (-)	- (-)
- leningen van overige familie	- (-)	100 (1)
- leningen van overige particulieren	- (-)	600 (2)
- leningen van banken	900 (5)	- (-)
Vreemd vermogen op korte termijn	200 (2)	100 (2)
Eigen vermogen	15 100 (64)	11 700 (55)
Balanstotaal	<u>16 500 (69)</u>	<u>13 000 (56)</u>

§ 2. Totaal vermogen na de bedrijfsoverneming

Het vermogen na de bedrijfsoverneming is in tabel 30 in balansvorm opgenomen. Uit deze tabel blijkt dat het balanstotaal op eigendomsbedrijven f. 141 300,- bedroeg. Voor het bepalen van het bedrijfsvermogen zouden de spaarbanksaldi, de effecten en de vorderingen hiervan moeten worden afgetrokken. Bij de enquête is echter gebleken dat in vele gevallen

Tabel 30. De gemiddelde balansen na de bedrijfsoverneming
(in Noord-Brabant)

	86 Eigenaars		67 Pachters	
	bedrag (freq.)		bedrag (freq.)	
Activa				
Vastgelegde produktiemiddelen:				
- grond en gebouwen	101 400	(86)	10 300	(17)
- pachtersinvesteringen	-	(-)	2 000	(24)
- veestapel	25 900	(84)	25 300	(64)
- dode inventaris	6 900	(83)	8 700	(66)
- veldinventaris	1 100	(51)	1 000	(38)
- ledenkapitaal	-	(-)	100	(1)
Vlottende en liquide middelen:				
- voorraden	1 300	(51)	1 700	(47)
- vorderingen	400	(5)	300	(3)
- lopende rekeningen bij banken	1 200	(26)	900	(18)
- effecten	100	(3)	500	(3)
- spaarbanksaldi	2 600	(45)	3 600	(45)
- kas en giro	400	(27)	200	(8)
Balanstotaal	<u>141 300</u>	(86)	<u>54 600</u>	(67)
<hr style="border-top: 1px dashed black;"/>				
Passiva				
Vreemd vermogen op lange termijn:				
- leningen van ouders	25 700	(67)	13 600	(44)
- leningen van schoonouders	1 500	(5)	400	(3)
- leningen van overige familie	500	(5)	1 500	(8)
- leningen van overige particulieren	1 200	(2)	700	(3)
- leningen van banken	58 000	(75)	12 400	(32)
- leningen van andere instellingen	1 000	(1)	400	(1)
Vreemd vermogen op korte termijn:				
- leverancierskrediet	400	(8)	200	(7)
- lopende rekeningen bij banken	800	(17)	900	(9)
- overige kortlopende schulden	700	(18)	200	(4)
Eigen vermogen	<u>51 500</u>	(86)	<u>24 300</u>	(67)
Balanstotaal	<u>141 300</u>	(86)	<u>54 600</u>	(67)

de investeringen nog niet volledig zijn uitgevoerd. Als reserve voor nog te verrichten investeringen zijn deze posten daarom bij het bedrijfsvermogen geteld.

Van de post "grond en gebouwen" bij de groep eigenaars heeft grond betrekking op gemiddeld 9,5 ha, waarvan 9,2 is overgenomen en/of aangekocht. De overige 0,3 ha was reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom. Naast deze 9,5 ha werd gemiddeld nog 3,2 ha bijgepacht. De totale oppervlakte was dus gemiddeld 12,7 ha per bedrijf.

Bij de groep pachters (zie tabel 32) heeft grond betrekking op 50 are in eigendom (waarvan 12 are reeds voor de bedrijfsoverneming in eigendom was). De oppervlakte gepachte grond was gemiddeld 15,8 ha. De totale oppervlakte grond was bij de pachters derhalve 16,3 ha per bedrijf.

De grond en gebouwen zijn in overleg met de geëncqueterden gewaardeerd op basis van de waarde bij gebruik in het landbouwbedrijf. In het algemeen ligt deze waarde hoger dan de verkoopwaarde als verpacht bedrijf. Er is geen rekening gehouden met hoge prijzen als gevolg van factoren die niet met de bedrijfsuitoefening samenhangen. De waardering van grond en gebouwen te zamen komt bij de groep eigenaars in Noord-Brabant op gemiddeld f. 10 700,- per ha. Dit is f. 2 700,- hoger dan de betaalde prijs bij de overname. De levende en dode inventaris is gewaardeerd tegen de verkoopwaarde.

De totale activa (= balanstotaal) van eigenaars na de bedrijfsoverneming bedroegen gemiddeld f. 141 300,- per ondernemer. Vóór de bedrijfsoverneming (zie tabel 26) was de waarde van de activa f. 19 400,-. Gemiddeld is de toeneming dus f. 121 900,- per ondernemer, die of met eigen vermogen of met vreemd vermogen moest worden gefinancierd.

Bij de pachters was de waarde van de totale activa na de bedrijfsoverneming f. 54 600,-. Vóór de bedrijfsoverneming (zie tabel 26) was deze waarde f. 16 200,-. De toeneming is bij de pachters dus gemiddeld f. 38 400,-.

§ 3. Eigen vermogen na de bedrijfsoverneming

Vóór het moment van de bedrijfsoverneming hadden de eigenaars gemiddeld f. 17 500,- aan eigen vermogen (zie tabel 26). Na de bedrijfsoverneming was het eigen vermogen f. 51 500,- (zie tabel 30). Tijdens de bedrijfsoverneming is het eigen vermogen dus toegenomen met een bedrag van f. 34 000,-.

Deze toeneming is als volgt tot stand gekomen:

- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overneming	f. 25 300,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overneming	" 5 700,-
- ontvangen schenkingen	" 7 400,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overneming	<u>f. 38 400,-</u>
af: - overdrachtkosten, hypotheekkosten, enz.	f. 4 200,-
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	" 200,-
Totale lasten bij de overneming	<u>f. 4 400,-</u>
Toeneming van het eigen vermogen	<u><u>f. 34 000,-</u></u>

Bij de pachters is de toeneming van het eigen vermogen f. 9 400,-. Voor de bedrijfsoverneming was het eigen vermogen namelijk f. 14 900,- (zie tabel 26) en na de bedrijfsoverneming f. 24 300,- (zie tabel 30).

Bij de pachters is de toeneming als volgt geweest:		
- bevoordeling op grond en gebouwen bij de overneming		f. 1 900,-
- bevoordeling op overige produktiemiddelen bij de overneming		" 4 700,-
- ontvangen schenkingen		" 3 700,-
Totale meerwaarde verkregen bij de overneming		<u>f. 10 300,-</u>
af: - overdrachtskosten, hypotheekkosten, enz.	f. 400,-	
- bijdrage in de kosten van woninginrichting	" 500,-	
Totale lasten bij de overneming		<u>f. 900,-</u>
Toeneming van het eigen vermogen		<u><u>f. 9 400,-</u></u>

Ten aanzien van het bovenstaande moet het volgende worden opgemerkt:

- onder bevoordeling wordt verstaan het verschil tussen de balanswaarde van de overgenomen en aangekochte produktiemiddelen en het bedrag dat er voor is betaald. Hieruit mag niet direct worden geconcludeerd dat de overige gerechtigden (broers en zusters) benadeeld werden omdat het vermogen van de ouders en de bedragen die de overige kinderen hebben meegekregen geen object van onderzoek is geweest.
- de ontvangen schenkingen hebben vooral betrekking op ontvangsten die bij het huwelijk zijn verkregen. Door 60 eigenaars en door 34 pachters zijn schenkingen ontvangen (eigenaars gemiddeld f. 10 600,- en pachters gemiddeld f. 7 200,-).
- de overdrachtskosten zijn niet volledig verwerkt, omdat in sommige gevallen met de juridische afwikkeling van de overdracht is gewacht tot 1 januari 1969 op welke datum de registratierechten kwamen te vervallen bij overdracht van grond en gebouwen aan kinderen, die het bedrijf van de ouders voortzetten.

Een spreiding van het eigen vermogen na de bedrijfsoverneming is aangegeven in tabel 31. Uit deze tabel blijkt dat na de bedrijfsoverneming 12% van de eigenaars en 42% van de pachters minder dan f. 20 000,- eigen vermogen hadden.

Tabel 31. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen na de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
minder dan f. 20 000	10 (12%)	28 (42%)
f. 20 000 tot " 40 000	18 (21%)	26 (39%)
f. 40 000 tot " 60 000	27 (31%)	13 (19%)
f. 60 000 tot " 80 000	22 (25%)	- (-)
f. 80 000 en meer	9 (11%)	- (-)
Totaalaantal geënquêteerden	86 (100%)	67 (100%)

Het eigen vermogen bedroeg na de bedrijfsovername gemiddeld 36% (bij eigenaars), resp. 45% (bij pachters) van het balanstotaal. De spreiding hiervan is aangegeven in tabel 32.

Tabel 32. Spreiding van de geënquêteerden naar eigen vermogen in procenten van het balanstotaal na de bedrijfsovername

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Aantal eigenaars		Aantal pachters	
0 tot 20%	11	(13%)	5	(7%)
20 tot 40%	41	(48%)	28	(42%)
40 tot 60%	34	(39%)	17	(26%)
60 tot 80%	-	(-)	9	(14%)
80 tot 100%	-	(-)	8	(11%)
Totaalaantal geënquêteerden	86	(100%)	67	(100%)

Het blijkt dat 13% van de eigenaars en 7% van de pachters met minder dan 20% eigen vermogen de bedrijfsovername hebben gefinancierd; 87% van de eigenaars en 68% van de pachters konden 20 tot 60% financieren en 0% (eigenaars), respectievelijk 25% (pachters) heeft meer dan 60% van het balanstotaal met eigen vermogen gefinancierd.

De spreiding naar eigen vermogen van eigenaars en van pachters, die hebben overgenomen van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm, resp. van anderen dan ouders, resp. uit een samenwerkingsvorm, is aangegeven in tabel 33.

Tabel 33. Spreiding naar eigen vermogen van 3 groepen geënquêteerden (resp. van ouders, van anderen en uit samenwerkingsvorm overgenomen)

Eigen vermogen (in % van balanstotaal)	Aantal eigenaars die overnamen van			Aantal pachters die overnamen van		
	ouders	anderen	s.w.v.	ouders	anderen	s.w.v.
0 tot 20%	9	1	1	5	-	-
20% tot 40%	33	6	2	26	-	2
40% tot 60%	27	5	2	12	3	2
60% tot 80%	-	-	-	6	2	1
80% tot 100%	-	-	-	7	-	1
Tot.aant. geënquêteerden	69	12	5	56	5	6

Uit tabel 33 blijkt dat de spreiding van de drie onderscheiden groepen bij de eigenaars ongeveer evenredig over de klassen is verdeeld. Bij de

groepen pachters, die niet van ouders hebben overgenomen. is het aantal ondernemers met een laag percentage eigen vermogen relatief kleiner dan bij de groep die het bedrijf overnam van ouders zonder een voorafgaande samenwerkingsvorm.

§ 4. Vreemd vermogen na de bedrijfsoverneming

Uit de balansen na de bedrijfsoverneming is gebleken dat op eigendomsbedrijven gemiddeld 64% en op pachtbedrijven gemiddeld 55% van het balanstotaal is gefinancierd met vreemd vermogen.

Uit tabel 30 bleek dat bij de groep eigenaars verreweg het meest is geleend van banken (gemiddeld f. 58 000,- per bedrijf). De leningen van ouders bedroegen gemiddeld f. 25 700,-. De overige leningen waren te zamen f. 4 200,- per bedrijf. Voorts bedroegen de kortlopende schulden gemiddeld f. 1 900,-.

Bij de groep pachters (zie tabel 30) waren de leningen van de ouders het hoogst, t.w. f. 13 600,- gemiddeld per bedrijf. direct gevolgd door de leningen van banken met gemiddeld f. 12 400,-. De overige leningen te zamen bedroegen f. 3 000,- per bedrijf. De kortlopende schulden waren bij de pachters gemiddeld f. 1 300,- per bedrijf.

Voorts is uit tabel 32 af te leiden dat 61% van de eigenaars en 49% van de pachters meer dan 60% van de totale activa met vreemd vermogen moesten financieren (13% resp. 7% zelfs meer dan 80%). Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen dat bij de groep eigenaars 29% van het totale leningsbedrag uit leningen van ouders bestond. Bij de groep pachters was dit 47%. Bij deze leningen van ouders zijn de aflossings- en renteverplichtingen in vele gevallen zeer gunstig.

In tabel 34 is aangegeven van wie de eigenaars en pachters leningen hebben opgenomen om de bedrijfsoverneming te financieren.

Tabel 34. Spreiding van de geënquêteerden naar opgenomen leningen

Leningen	Aantal eigenaars	Aantal pachters
Alleen van ouders	8 (9%)	21 (32%)
van ouders en van banken	51 (60%)	15 (22%)
van ouders en van overigen (excl. banken)	1 (1%)	4 (6%)
van ouders, van banken en van overigen	7 (8%)	4 (6%)
Alleen van banken	15 (18%)	11 (16%)
van banken en van overigen (excl. ouders)	2 (2%)	2 (3%)
Alleen van overigen	2 (2%)	4 (6%)
Geen leningen	- (-)	6 (9%)
Totaalaantal geënquêteerden	86 (100%)	67 (100%)

Uit tabel 34 is af te leiden dat 29% van de eigenaars en 54% van de pachters één lening hebben afgesloten, waarvan de eigenaars meestal bij banken en de pachters meestal bij ouders. Meer dan één lening komt - vooral bij de eigenaars - het meeste voor als zowel van ouders als van banken is geleend (60% bij eigenaars; 22% bij pachters).

Van de pachters heeft 9% de bedrijfsovername geheel zonder vreemd vermogen gefinancierd.

Samenvatting

Doel en opzet van het onderzoek

De financieringsproblematiek bij overneming van een bedrijf, die is ontstaan omstreeks 1963, is onder andere veroorzaakt door de toegenomen vermogensbehoefte en door de gestegen rentevoet. De financieringslasten kunnen hierdoor in verhouding tot het bedrijfsinkomen zo hoog worden, dat er te weinig overblijft voor het normale levensonderhoud.

Het kernpunt van de financiering van de bedrijfsoverneming in de landbouw is de hoogte van het eigen vermogen van de jonge landbouwer, in verhouding tot het totaal benodigde vermogen. In verband hiermede is het interessant om een inzicht te verkrijgen in de wijze waarop het eigen vermogen is gevormd. De risico's, welke de jonge ondernemer loopt, kunnen door verschillende verzekeringsvormen worden gedekt; de wijze waarop en de mate waarin daar in de praktijk gebruik van wordt gemaakt vormen een ander interessant aspect van het onderzoek. Vanwege de uitgebreidheid van het onderzoek is gekozen voor een rapportering in gedeelten. Het eerste deel van het onderzoek beoogt het verkrijgen van inzicht in de wijze waarop de beginnende zelfstandige landbouwer de overneming van zijn bedrijf financiert.

Het onderzoek is beperkt tot landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant die voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden, door overneming van een bestaand bedrijf, al of niet via een gemeenschappelijke exploitatie met iemand van een oudere generatie als tussenfase in de bedrijfsoverdracht. Landbouwers die van het ene bedrijf op het andere overstappen en dus reeds zelfstandig waren, zijn buiten beschouwing gelaten. Verder zijn buiten beschouwing gelaten tuinders, landbouwers welke gezamenlijk een bedrijf hebben overgenomen, landbouwers op een nieuw ontstaan bedrijf en landbouwers die op 40-jarige leeftijd of ouder een bedrijf overnamen.

De gegevens voor het onderzoek zijn verzameld met behulp van mondelinge enquêtes, gehouden in de eerste helft van 1969, onder bedrijfshoofden welke in de periode van mei 1967 tot mei 1968 voor het eerst zelfstandig werden.

In Friesland zijn nagenoeg alle daarvoor in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht. In Gelderland zijn bedrijven met een omvang beneden 30 s.b.e. buiten beschouwing gelaten, evenals bedrijfshoofden met 50% tot 100% van de grond in pacht. Volledige pachtbedrijven zijn hier wel onderzocht. In Noord-Brabant zijn in het Noordwestelijk kleigebied en in het zandgebied ten westen van de lijn Tilburg-'s-Hertogenbosch nagenoeg alle in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht; ten oosten van deze lijn is een aselechte steekproef genomen.

De bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden zijn onderscheiden in "eigenaars" en "pachters". Eigenaars zijn de bedrijfshoofden, die tenminste twee derde van de cultuurgrond in eigendom hebben (met of zon-

der gebouwen) alsmede de bedrijfshoofden die een derde tot twee derde van de cultuurgrond in eigendom hebben en bovendien de gebouwen. Pachters zijn de bedrijfshoofden die tenminste twee derde van de cultuurgrond hebben gepacht (met of zonder gebouwen) alsmede de bedrijfshoofden die een derde tot twee derde van de cultuurgrond hebben gepacht en ook de gebouwen.

De verdeling van het aantal geënquêteerden over die 3 provincies blijkt uit tabel 35.

Tabel 35. Het aantal geënquêteerde eigenaars en pachters per provincie

	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant	Totaal
Eigenaars	25 (16)	43 (31)	86 (56)	154 (35)
Pachters	127 (84)	95 (69)	67 (44)	289 (65)
Totaal	152 (100)	138 (100)	153 (100)	443 (100)

Enkele kenmerken van de bedrijven en bedrijfshoofden

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte bedroeg direct na de bedrijfsoverneming in Friesland 21,0 ha (eigenaars 15,7 ha, pachters 22,0 ha), in Gelderland 12,8 ha (eigenaars 11,8 ha, pachters 13,3 ha) en in Noord-Brabant 14,3 ha (eigenaars 12,8 ha, pachters 16,3 ha). Vooral in Gelderland was het aantal bedrijven van geringe oppervlakte groot; 38% was kleiner dan 10 ha.

Een geringe bedrijfsoppervlakte kan worden gecompenseerd door een intensieve bedrijfsvoering. Daarom is bovendien gelet op de produktie-omvang, gemeten in s.b.e. Deze bedroeg gemiddeld in mei 1968 op de bedrijven in Friesland 108 s.b.e., in Gelderland 82 s.b.e. en in Noord-Brabant 92 s.b.e. Ondanks het feit dat in Gelderland alleen bedrijven groter dan 30 s.b.e. in het onderzoek worden betrokken, was in deze provincie de gemiddelde omvang van de bedrijven het geringst.

Vóór de bedrijfsoverneming was op de geënquêteerde bedrijven het percentage eigenaars in de drie provincies aanmerkelijk hoger dan na de bedrijfsoverneming, nl. 49% tegen 16% in Friesland, 79% tegen 30% in Gelderland en 82% tegen 56% in Noord-Brabant. Deze verschuiving hangt ten dele samen met een geleidelijke bedrijfsoverdracht van ouders aan kinderen, waarbij de opvolger eerst het bedrijf pacht en later in eigendom overneemt. Deze verschuiving was evenwel ook een gevolg van het feit dat veelal met eigendomsoverschotten werd gewacht tot de wijziging in het registratierecht per 1 januari 1969.

De gemiddelde leeftijd van het nieuwe bedrijfshoofd bij de overneming bedroeg voor de onderzochte groep in Friesland 28,8 jaar, in Gelderland 29,5 jaar en in Noord-Brabant 27,4 jaar.

In Friesland had 30% van de betrokkenen het bedrijf overgenomen na een periode van samenwerking met iemand van een oudere generatie - meestal de vader -, in Gelderland 17% en in Noord-Brabant 7%. Degenen, die het bedrijf via samenwerking hebben overgenomen waren gemiddeld

in Friesland 2,5 jaar, in Gelderland 3,2 jaar en in Noord-Brabant 2,2 jaar ouder dan degenen die het bedrijf direct hebben overgenomen.

De balans vóór de bedrijfsoverneming

Voor alle bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden zijn twee balansen opgesteld. De eerste balans geeft een overzicht van zijn bezittingen en schulden op het moment dat hij het bedrijf nog niet had overgenomen, dus als het ware op de dag voorafgaande aan de bedrijfsoverneming. De tweede balans geeft de situatie weer op het moment dat de bedrijfsoverneming juist is voltrokken, dus als het ware een dag later.

Bij het opstellen van de balansen is geen rekening gehouden met nadien opgetreden bedrijfsvergrotingen of -verkleiningen, investeringen en eventuele overgang van pacht naar eigendom, ook al zouden deze gerekend kunnen worden tot het gehele complex van handelingen dat samenhangt met de bedrijfsoverneming in de landbouw.

Het gemiddeld balanstotaal vóór de bedrijfsoverneming was voor degenen die eigenaar zouden worden hoger dan voor de aanstaande pachters. Hetzelfde geldt voor het gemiddelde eigen vermogen, dat in het algemeen weinig afweek van het balanstotaal, behalve in Friesland waar het gemiddelde balanstotaal van eigenaars sterk beïnvloed werd door het feit dat een eigenaar reeds vóór de overneming het bedrijf had gekocht, voornamelijk met geleend geld. Een betere vergelijkingsbasis geeft derhalve het eigen vermogen.

Het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming was blijkens tabel 36 bij de eigenaars gemiddeld beduidend hoger dan bij de pachters.

Tabel 36. Gemiddeld balanstotaal en eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Provincie	Categorie	Balanstotaal (gem. in gld.)	Eigen vermogen (gem. in gld.)
Friesland	eigenaars	42 000	36 600
	pachters	25 200	24 200
Gelderland	eigenaars	35 900	35 100
	pachters	23 500	22 500
Noord-Brabant	eigenaars	19 400	17 500
	pachters	16 200	14 900

Het gemiddeld eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming van eigenaars en van pachters was in Friesland en Gelderland aanmerkelijk groter dan in Noord-Brabant. Oorzaken hiervan kunnen zijn: de gemiddeld iets jongere leeftijd van overneming in Noord-Brabant en het geringer aantal gevallen van samenwerking en dientengevolge gemiddeld minder vorderingen op maatschappen e.d. Daar komt voor Friesland nog bij dat in deze provincie bij de beloning van meewerkende zoons waarschijnlijk

minder rekening wordt gehouden met een komende overdracht van produktiemiddelen tegen een lagere prijs van de balanswaarde - de z.g. "bevoordeling" - dan in Gelderland en Noord-Brabant.

De spreiding van het aantal bij het onderzoek betrokken landbouwers naar de hoogte van het eigen vermogen is weergegeven in tabel 37.

Tabel 37. Spreiding van het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

	Aantal	Perc. met een eigen vermogen van ..... gld.				
		< 10 000	10 000- 25 000	25 000- 50 000	50 000- 100 000	>
Eigenaars						
Friesland	25	20	20	36	20	4
Gelderland	43	7	30	44	17	2
Noord-Brabant	86	33	37	27	3	-
Pachters						
Friesland	127	15	49	29	5	2
Gelderland	95	23	44	26	7	-
Noord-Brabant	67	48	31	18	3	-

Het blijkt dat in Noord-Brabant 70% van de eigenaars en 79% van de pachters een eigen vermogen bezat van minder dan f. 25 000,-.

Het eigen vermogen vóór bedrijfsoverneming van degenen, die een bedrijf overnamen na te hebben samengewerkt met iemand van een oudere generatie, was gemiddeld aanzienlijk hoger dan van degenen, die het bedrijf direct overnamen. Hoe groot de verschillen waren, blijkt uit tabel 38.

Tabel 38. Gemiddeld eigen vermogen vóór bedrijfsoverneming (gulden)

	Categorie	Friesland	Gelderland	Nrd.-Brabant
Overgenomen direct van ouders	eigenaars	24 100	30 600	15 100
	pachters	17 800	20 000	11 700
Overgenomen na samenwerking	eigenaars	71 200	45 900	27 000
	pachters	38 100	34 900	31 300

De balans na de bedrijfsoverneming

In de balansen van de bedrijven na de overneming komen de verschillen tussen eigenaars en pachters eerst duidelijk naar voren. De post "grond en gebouwen" vormde bij de eigenaars in Friesland gemiddeld 69%, in Gelderland gemiddeld 71% en in Noord-Brabant gemiddeld 72% van het balansotaal. Deze post is in overleg met de betrokken eigenaars geschat op de waarde bij gebruik in het landbouwbedrijf. Per hectare

Tabel 39. Gemiddelde balans 1) na de bedrijfsoverneming

Balansposten (samengetrokken)	Eigenaars		Pachters	
	Friesland (15,7 ha)	Gelderland (11,8 ha)	Friesland (22,0 ha)	Gelderland (13,3 ha)
				Nrd.-Brabant (16,3 ha)
Vastgelegde prod.midd.	143 200	147 800	64 700	44 800
Vlott. + liquide middelen	4 800	10 000	5 700	7 600
Balanstotaal	148 000	157 800	70 400	52 400
<hr/>				
Lening van ouders	42 500	48 100	19 800	12 500
Lening van banken	41 600	22 400	16 100	5 100
Overige leningen	21 000	12 900	4 300	2 900
Totaal leningen	105 100	83 400	40 200	20 500
Kortlopende schulden	1 400	2 400	2 000	1 300
Eigen vermogen	41 500	72 000	28 200	30 600
(Idem in % v. balanstot.)	(28%)	(46%)	(40%)	(58%)
				(45%)

1) Bedragen in gulden.

kwam de waarde van grond en gebouwen gemiddeld in Friesland op f. 7 900,-, in Gelderland op f. 11 200,- en in Noord-Brabant op f. 10 700,-.

Tabel 39 (zie blz. 54) geeft een beeld van de gemiddelde balansen na de bedrijfsovername, waarin de balansposten tot enkele hoofdgroepen zijn gecombineerd. Tot de activa zijn naast de vlottende bedrijfsmiddelen bovendien gerekend de nog bij betrokkenen in bezit zijnde spaarbank-saldi en andere liquide middelen. omdat uit de enquête is gebleken dat een belangrijk gedeelte van deze middelen reeds spoedig wordt gebruikt voor de financiering van verdere investeringen in het bedrijf.

Tabel 40. Toeneming eigen vermogen en spreiding eigen vermogen na de bedrijfsovername

	Eigenaars			Pachters		
	Fries-land	Gelder-land	Nrd.-Brabant	Fries-land	Gelder-land	Nrd.-Brabant
Toeneming eigen vermogen	+4 900	+36 900	+34 000	+4 000	+8 100	+9 400
Spreiding eigen vermogen						
0 tot 20% v. bal. tot.	40%	5%	13%	21%	4%	7%
20 tot 50% v. bal. tot.	44%	63%	71%	52%	39%	56%
50 tot 100% v. bal. tot.	16%	32%	16%	27%	57%	37%

De belangrijkste oorzaak van deze toeneming was de overdracht van produktiemiddelen door de ouders tegen lagere prijzen dan de op de balans opgenomen geschatte waarden. Het verschil tussen balanswaarde en overdrachtprijs wordt veelal "bevoordeling" genoemd. Deze "bevoordeling" doet zich in hoofdzaak voor bij de overname of koop van grond en gebouwen (vooral bij eigenaars) en andere produktiemiddelen (vooral bij pachters). Daarnaast kwamen schenkingen in geld en goederen voor. Bevoordeling en schenking kwamen op een enkele uitzondering na alleen voor bij overnames van ouders; de schenkingen hadden vooral plaats bij huwelijk.

Tegenover stijging van het eigen vermogen als gevolg van de overname stond vermindering ten gevolge van overdrachtkosten, hypotheekkosten, uitgaven voor de inrichting van de woning. Bedrijfsovername en huwelijk vielen dikwijls samen; de woninginrichting werd veelal betaald door de vrouwen.

Het is opvallend, dat in Friesland de toeneming van het eigen vermogen gemiddeld bijzonder laag was in vergelijking met Gelderland en Noord-Brabant. Ten dele zal dit samenhangen met een in Friesland groter percentage bedrijfsovernames van anderen dan de ouders, dus zonder bevoordelingen. Aan de andere kant kan er sprake zijn van regionale verschillen in gewoonten bij de bedrijfsoverdracht.

Bedroeg in Friesland het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming bij eigenaars en pachters gemiddeld meer dan in de beide andere provincies (tabel 39), na de bedrijfsoverneming blijkt het eigen vermogen - in het bijzonder van de eigenaars - in Friesland minder te zijn dan in Gelderland en Noord-Brabant. Ten aanzien van de verschillen in de hoogte van de zogenoemde bevoordelingen, welke aan deze verschillen tussen de provincies ten grondslag liggen, dient nog het volgende te worden opgemerkt. De verzamelde gegevens geven niet direct aanleiding tot de conclusie, als zouden de overige gerechtigden (broers en zusters) benadeeld worden; het vermogen van de ouders en de bedragen die de overige kinderen hebben meegekregen zijn geen object van onderzoek geweest.

In Friesland bedroeg het eigen vermogen na bedrijfsoverneming (tabel 40) van 40% van de eigenaars en 21% van de pachters minder dan 20% van het balanstotaal, in Gelderland resp. 5% en 4% en in Noord-Brabant resp. 13% en 7%. Een eigen vermogen van 20% tot 50% bezat in Friesland 44% van de eigenaars en 52% van de pachters; in Gelderland resp. 63% en 39%; in Noord-Brabant resp. 71% en 56%.

Vreemd vermogen na de bedrijfsoverneming

De bedrijfsovernemingen werden behalve met eigen vermogen voornamelijk gefinancierd met leningen van ouders en van banken. De gemiddelde omvang van die leningen, uitgedrukt in procenten van het balanstotaal, blijkt uit tabel 41. Bij de eigenaars werd in Friesland en in Gelderland

Tabel 41. Leningen in procenten van het balanstotaal, gemiddeld per groep

	Friesland		Gelderland		Nrd.-Brabant	
	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters
Van ouders	29	28	30	24	18	25
Van banken	28	23	14	10	41	23
Overige	14	6	8	6	3	6

gemiddeld resp. 29% en 30% gefinancierd met leningen van ouders, in Noord-Brabant 18%. Het feit dat van ouders de voorwaarden (rentepercentage, aflossingsverplichting) dikwijls heel wat soepeler zijn dan van leningen van banken is vooral voor de beginnende landbouwers in Friesland, die immers met een relatief gering eigen vermogen zijn gestart, van belang. In Noord-Brabant verzorgden de banken een belangrijk deel van de financiering van de eigenaars; in deze provincie kwam de hulp van de ouders bij de financiering meer tot uitdrukking in de vorm van bevoordelingen en schenkingen.

Slotbeschouwing

De beginnende landbouwers die bij het onderzoek zijn betrokken vormen in zekere zin een selecte groep. Zij hebben allen de stap naar zelfstandigheid genomen. Het onderzoek geeft geen inzicht in de vraag hoeveel jongeren deze stap niet hebben genomen omdat zij reeds eerder het plan om boer te worden hebben laten varen met het oog op de financiële consequenties of om andere redenen.

De eerste indruk uit het onderzoek is dat vele beginnende landbouwers een bedrijf van slechts geringe oppervlakte en omvang hebben overgenomen. En dat in een tijd, waarin de noodzakelijk geachte structurele veranderingen nog maar nauwelijks begonnen zijn. Het lijkt erop, dat een deel van de jonge boeren die structurele veranderingen zelf in de weg staat door hun poging zich van een bestaan te verzekeren op bedrijven, welke te klein zijn om hieruit een redelijk inkomen te kunnen verwerven. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een recente publikatie van het Landbouw-Economisch Instituut 1). Daaruit blijkt dat op weidebedrijven alsmede op gemengde bedrijven met overwegend rundveehouderij en met relatief veel veredeling, welke kleiner zijn dan 90 s.b.e., het arbeidsinkomen van de boer (op pachtbasis) in 1968/69 gemiddeld niet hoger was dan f. 10 900,- en het gezinsinkomen niet hoger dan f. 17 500,-. Deze bedrijven hadden gemiddeld een negatief netto-overschot.

Van de onderzochte eigenaarsbedrijven in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant had resp. 76%, 78% en 69% een omvang van minder dan 100 s.b.e., van de pachtbedrijven 47%, 72% en 67%. Sommige bedrijven zullen, omdat ze nog in opbouw waren, intussen groter zijn geworden dan in mei 1968 het geval was. Indien de bij het onderzoek betrokken bedrijfs-
hoofden een gemiddeld arbeidsinkomen hebben dat ten minste gelijk is aan dat van de bedrijfshoofden uit de hierboven vermelde publikatie, dan is het gezinsinkomen waarschijnlijk toch lager. Gezien de leeftijd van de onderzochte groep is nl. niet aan te nemen dat velen over de arbeid van meewerkende zoons beschikken, terwijl veelal door de aanwezigheid van kleine kinderen de boerin weinig tijd voor het bedrijf heeft. Bovendien is het in het aangehaalde L.E.I.-rapport berekende arbeidsinkomen voor pachtbedrijven op pachtbasis uitgevoerd, terwijl uit dit rapport duidelijk blijkt dat eigenaarsbedrijven aanzienlijk lagere resultaten hebben. De voor de hand liggende conclusie is dan ook dat waarschijnlijk vele jonge boeren zijn begonnen met een bedrijf, dat direct al geen of onvoldoende bestaansbasis biedt. Ruimte voor investeringen zal er in het gezinsinkomen dikwijls niet zijn, omdat bovendien velen grote aflossingsverplichtingen hebben.

---

1) Bedrijfsuitkomsten in de landbouw No. 3.14 Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag, augustus 1970; blz. 131 e.v.

Een tweede indruk uit het onderzoek is dat het eigen vermogen van degenen die op het punt stonden een landbouwbedrijf over te nemen, in vele gevallen bijzonder gering is, vooral doordat de thuis meewerkende zoons minder verdienen dan het CAO-loon van een landarbeider, was vermogensvorming niet mogelijk. Waarschijnlijk waren de bedrijven veelal te klein voor een tweede arbeidskracht en werd de arbeid niet rationeel aangewend. Uit het onderzoek bleek onder meer dat beloning van de meewerkende zoon op ten minste het niveau van een landarbeidersloon, eerder uitzondering was dan regel.

Tussen het eigen vermogen vóór en ná de bedrijfsovername bestonden dikwijls grote verschillen. Met name in Gelderland en Noord-Brabant werd het eigen vermogen bij de bedrijfsovername vaak belangrijk vergroot door verschillen in balanswaarde en betaalde waarde van overgenomen produktiemiddelen - de zogenaamde "bevoordeling" - en door schenkingen.

Het is aannemelijk dat degenen die een zogenoemde "bevoordeling" ontvingen, daarop gerekend hebben. Toch zit er in deze verwachting een onzekere factor. Er staat dikwijls niets hieromtrent op papier, zodat de uiteindelijke "bevoordeling" onder invloed kan staan van allerlei toevallige omstandigheden. Deze tegemoetkomingen betekenen echter in vele gevallen een belangrijke - en vaak noodzakelijke ! - verlichting van de financieringsmoeilijkheden.

De soepele voorwaarden waartegen belangrijke bedragen van ouders werden geleend - meestal lage rente en geen of uitgestelde aflossingsverplichtingen - kennen een verdere verlichting van de financieringsmoeilijkheden van de jonge boer. Hetzelfde was het geval wanneer hij het bedrijf voorlopig van zijn ouders kon pachten.

De jonge boeren die eerst in samenwerking een bedrijf hebben geëxploiteerd alvorens het bedrijf over te nemen, hadden vóór de bedrijfsovername gemiddeld een hoger eigen vermogen dan de anderen. Mogelijk heeft deze groep reeds "bevoordelingen" en schenkingen ontvangen bij het aangaan of tijdens de samenwerking. Wel staat echter vast dat de jonge boeren die voordien met ouders samenwerkten, bij de bedrijfsovername niet minder "bevoordelingen" hebben ontvangen dan de anderen.

Vergelijking van het eigen vermogen van de beginnende eigenaars en van de beginnende pachters met overeenkomstige cijfers van een doorsnee van de landbouwbedrijven in vergelijkbare gebieden 1) geeft het volgende resultaat:

---

1) Drs. S. Aukema en G. v. Donselaar. "De financiële positie van landbouwbedrijven in de boekjaren 1967/68 en 1968/69". Maart 1971, No. 3.20, Landbouw-Economisch Instituut.

Eigen vermogen in procenten van balanstotaal

	Eigenaars	Pachters
Beginnende boeren na bedrijfsoverneming in Friesland	28%	40%
Doorsnee van bedrijven in Fries' weidegebied 1)	68%	74%

Beginnende boeren na bedrijfsoverneming in Gelderland	46%	58%
Doorsnee van gemengde bedrijven in Oostelijk en Centraal zandgebied van Gelderland 1)	81%	87%

Beginnende boeren na bedrijfsoverneming in Noord-Brabant	36%	45%
Doorsnee van gemengde bedrijven in Zuidelijk zandgebied van Noord-Brabant 1)	79%	76%

1) Mei 1969.

De beginnende landbouwers in Friesland, zowel eigenaars als pachters, staan er in het algemeen het zwaarst voor. Zij hebben nl. relatief weinig "bevoordelingen" en schenkingen ontvangen en hebben grote bedragen van banken moeten lenen. De jonge boeren in Gelderland hebben verhoudingsgewijs de minste financieringsproblemen. Zij hebben gemiddeld door "bevoordelingen" en schenkingen de grootste eigen vermogens en hebben zeer veel van de ouders geleend; bovendien hebben ze gemiddeld de kleinste bedrijven overgenomen.

De beginnende boeren - die na de bedrijfsoverneming veelal nog belangrijke aankopen moesten doen, onder andere van vee en machines - zullen met de bestaande situatie vaak niet tevreden zijn. Zij zullen het bedrijf moeten verbeteren en de produktieomvang vergroten. De gemiddelde oppervlakte en produktieomvang van de bij het onderzoek betrokken bedrijven zijn immers voor een moderne en op de toekomst gerichte bedrijfsvoering te gering.

Een ding mag bij deze problematiek van de financiering van de bedrijfsoverneming in de landbouw en de exploitatie van agrarische gezinsbedrijven niet over het hoofd worden gezien. Het is voor de boer dikwijls niet eenvoudig om bedrijfshuishouding en gezinshuishouding van elkaar gescheiden te houden. Zo kunnen slechte bedrijfsuitkomsten op allerlei manieren versluierd worden. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van het laatstgenoemde L.E.I.-onderzoek. Uit dit onderzoek blijkt namelijk, dat onder andere op de weidebedrijven in de Noordelijke weide- en zandgebieden, alsmede op de weide- en gemengde bedrijven in het Centraal en Oostelijk zandgebied en in het Zuidelijke zandgebied gemiddeld het arbeidsinkomen van de ondernemer in het boekjaar 1968/69 overwegend minder bedroeg dan het totaal van de gezinsuitgaven incl. belastingen. Desondanks traden aanzienlijke besparingen op, onder andere door

het niet uitbetalen van loon aan meewerkende gezinsleden, rente van eigen vermogen, privé-inkomsten, erfenissen, schenkingen, etc.

In het onderzoek is ook aandacht besteed aan de inbreng van de echtgenote in het bedrijfsvermogen. Uit de gegevens blijkt, dat deze zeer gering is, maar dat wel de inrichting van de woning dikwijls door haar is betaald.

Het is de vraag of in de toekomst de "beoordelingen" bij de overdracht van produktiemiddelen van ouders op kinderen zo'n grote rol, als thans in bepaalde gebieden het geval is, zullen blijven spelen. Bovendien rijst de vraag of de bereidheid van ouders niet zal afnemen om de kinderen leningen te verstrekken tegen dezelfde soepele voorwaarden als tot nog toe gebruikelijk was. Daar komt nog bij, dat verschillende eigenaren van boerderijen vanwege het geringe rendement van hun kapitaal, tot verkoop willen overgaan: met andere woorden de bereidheid tot verpachten neemt af. Ook dat heeft voor degene die beslist boer wil worden misschien consequenties. De financiering van de bedrijfsoverneming in de landbouw zal om deze redenen waarschijnlijk in de toekomst niet gemakkelijker worden.

Hoewel het voor de betrokken landbouwers meestal plezierig is dat zij van hun ouders geld kunnen lenen - de redenen waarom zijn reeds duidelijk onderstreept - kan het ook bepaalde risico's inhouden. Zeer dikwijls zijn het leningen op schuldbekentenis die te allen tijde opvraagbaar zijn. Tijdens de enquête is gebleken dat in enkele gevallen reeds kort na de bedrijfsoverneming een complete herfinanciering heeft plaatsgehad, waarbij de plaats van de ouders is overgenomen door banken.

Om een indruk te verkrijgen van de wijze waarop het de betrokken bedrijfshoofden na de bedrijfsoverneming in financieel opzicht is vergaan, zou het aanbeveling verdienen na enkele jaren nog eens bij dezelfde boeren terug te komen om te zien hoe het er dan met het bedrijf en de financiële positie uitziet.